

Uluslararası Trk Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi Sayı: 12/2 2023 s. 623-645, TÜRKİYE

Araştırma Makalesi

YAZARLARIN GÖZÜYLE BURSA'YA SEYAHAT (1889-1925)*

Zuhal EROĞLU KOŐAN**

Alev SINAR UĞURLU***

Geliş Tarihi: Mart, 2023

Kabul Tarihi: Mayıs, 2023

z

Seyahatnameler, kişinin ziyaret ettiği bir bölgeyi coğrafyası, tarihi, mimarisi, gelenek-görenekleri, ulaşım imkânları gibi çeşitli açıardan gözlemleri doğrultusunda okurlara tanıttığı yazılardır. Türk edebiyatında seyahatnamelerde Bursa'nın özel bir yeri vardır. Resm görev, sürgün olma durumu, savaş Şartlarının bir sonucu olarak g zorunluluğu vb. insanları Bursa'ya getirmiştir. Şehrin, İstanbul'a yakınlığı da turistik amaçlı seyahatlerde Bursa'ya ilgiyi artırmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk başkenti olan Bursa, tarihî değerinin yanı sıra coğrafi güzellikleri ve mimarisiyle de ziyaretçilerini büyüler. Çalışmada incelenen on sekiz gezi yazısında kronolojiden bağımsız olarak birtakım ortaklıklar göze çarpar. Yeşil Türbe başta olmak üzere türbeler, camiler, hamamlar, kaplıcalar, ova ve Uludağ gezi yazılarında ne çıkar. Metinler kronolojiye göre incelendiğinde Şehirde zamanla gerçekleşen değişiklikler fark edilir. Yazarların Şehre bakışları hayat tecrübelerine, ziyaret nedenlerine bağlı olduğu kadar buldukları zamanın Őartlarına göre de belirlenir. Kişisel tarihle toplumsal tarihi birleştiren gezi yazıları toplumsal hafızayı canlı tutmaları nedeniyle kıymetlidir.

Anahtar Sözcükler: Bursa, seyahatname, Şehir, gezi yazısı.

TRAVEL TO BURSA THROUGH THE AUTHORS' EYES (1889-1925)

Abstract

In travel writings writers introduce a region they visit from various aspects such as geography, history, architecture, traditions and transportation possibilities. Bursa draws attention in travel writings in Turkish literature. Official duty, exile, the necessity of immigration because of war conditions etc. brought people to Bursa. The proximity of the city to Istanbul has also increased the interest in Bursa. Bursa, the first capital of the Ottoman Empire, fascinates its visitors with its geographical beauties and architecture as well as its historical value. Regardless of the chronology, some commonalities stand out in the eighteen texts examined in the study. Tombs - especially Yeşil Trbe-, mosques, baths, thermal springs, plain and Uludağ come to the fore. Analyzing texts chronologically, the changes taken place in the city

* Bu alışma, 14 Ekim 2022 tarihinde Bursa'da gerçekleştirilen Bursa'nın Edebiyatı / Edebiyatın Bursa'sı Bilgi Őöleni" adlı bilimsel etkinlikte sunulan bildirinin genişletilmesiyle makale hline getirilmiştir.

** Dr. Öğr. Üyesi; Bursa Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, zuhaleroglu@uludag.edu.tr.

*** Prof. Dr.; Bursa Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, alevsinar@uludag.edu.tr.

over time are noticed. The outlook of writers on the city is determined by their life experiences, the reasons for their visit, and the conditions of their time. Keeping the social memory alive, travel writings combining personal and social history are valuable.

Keywords: Bursa, travel writing, city, travel memoirs.

Giriş

Seyahatname, en genel tanımıyla “[...] bir yazarın yurt içinde ve dışında yaptığı gezilerde gördüklerini anlatan yayınların tümüne verilen addır. Bu yapıtlarda gezgin, bir toplumun bütünüyle yaşayışını, gelenek ve göreneklerini, türlü açılardan dikkatini çeken ve okurun dikkatini çekeceğini umduğu başkalıkları sergilemeye çalışır” (Gökay, 1973, s. 457). Gezi yazıları üzerine doktora tezi yazmış olan Yasemin Dinç Kurt, dünyanın en eski seyahatnamesinin Pufta ülkesine yapılan bir yolculuğun anlatıldığı bir rölyef olduğunu ifade eder (2008, s. 3). Türklerin yazdığı en eski seyahatname 15. yüzyılda yaşamış olan Hoca Gıyaseddin Nakkaş’ın *Acaibü'l-Letaif*’i kabul edilmektedir. Türk edebiyatında en bilindik seyahatname ise 17. yüzyılda yaşamış olan Evliya Çelebi’ye aittir. 19. yüzyıldan sonra seyahatnamelerin sayılarında artış gözlemlenmektedir. Bu yüzyılda yazılan seyahatnameler önceki yüzyıllardakinden farklı bir niteliğe bürünür:

XIX. yüzyılda [...] siyasi ve felsefi kaygılardan uzak yalnızca keyif almak için düzenlenen geziler gezi yazısı türünde hem içerik hem de biçimsel düzeyde değişikliklere neden olur. Dünyanın farklı noktaları arasında iletişim tarzlarının değişikliği ve romantik akımın etkisiyle XIX. yüzyıl “turizmin doğduğu yüzyıl olarak” adlandırılmaktadır. Herhangi bir bilimsel amaç edinmeyen bu yolculuklar, bir hayalin gerçekleşmesini gaye edinen yolculuklardır. Gerçekçi bir bakışla gözlemlerini yansıtmayı ilke edinen önceki yüzyıl eserlerinin aksine, bu yüzyılın eserlerinde kişisel deneyim ve algılar ön plandadır (P. Rajotte’dan özetleyen Soydaş, 2016, s. 710).

Seyahatnameler de diğer türler gibi dönemin anlayışından ve gelişmelerinden etkilenmekte ve zamana göre farklı amaçlarla farklı içerik ve şekillerle yazılabilmektedir.

Seyahatname sınırları kesin çizgilerle belirlenmiş bir tür olmamakla birlikte bu tür üzerine çalışanlar belli başlı unsurları öne çıkarmaktadır. Yasemin Dinç Kurt, “eserin içinde yeni bir mekân olması, bizzat yazarın hatırası olması, gözleme dayanması, samimi ve sade üslubu ve en önemlisi yaşanmış, gerçek kesitleri konu alması, eserdeki sıcaklık ve canlılık gibi tespitlerle” İsmail Habib Sevük’ün türe bazı ölçütler getirdiğini belirtir (2008, s. 10). Seyahatnamelerde en önemlisi, kişinin, geçici olarak bulunduğu bir yeri o yeri daha önce görmemiş olanlar için coğrafyası, tarihi, mimarisi, gelenek-görenekleri, ulaşım imkânları gibi çeşitli açılardan gözlemleri doğrultusunda okurlara tanıtmasıdır. Seyahatnameler genelde yolculuğa çıkışla başlar ve ziyaret sırasına göre kronolojik ilerler. Bununla birlikte kimi zaman coğrafya, tarih, mekânlar gibi konu başlıklarına göre sınıflandırma da söz konusudur. Dolayısıyla her ne kadar Hakan Soydaş gibi kimi araştırmacılar gezi yazılarının kurgusal olmadığını ileri sürse de (2016, s. 708) bu metinler baştan sona belli bir kurgusal düzene sahiptir. Bununla birlikte Soydaş’ın aşağıdaki tespitleri dikkate değerdir:

Anlatının kahramanı olan yazar, ben anlatıcı olarak eserde kendini gösterir. Anlatı betimlemelere, anlatıcının ait olduğu medeniyet dairesinin merkeze alındığı kendi ve öteki ile karşılaştırmalara ve tartışmalara sahne olur. Gezi yazısı aynı zamanda bir keşif yazısıdır. Keşif kayıtlarından farkı, ötekinin keşfinin önem arz etmesidir. Yazarın hayatının tümünü değil de yalnızca bir gezi sırasındaki yaşam kesitini ele alması bakımından da otobiyografiden kesin çizgilerle ayrılır (2016, s. 708-709).

Seyyah, etrafını bir yabancı gözüyle inceler; bu incelemede geldiği yerle yapılan karşılaştırmalar önemlidir, çünkü bu durum hedef okur kitlesi hakkında fikir verir. Zira karşılaştırma yaparken aslında iki yer hakkında bilgi vermiş olur ve okurların bu iki yerden birini tanıdığı diğerini ise yazarla birlikte keşfettiği anlaşılır. Seyahatnamelerin önemli bir özelliği de anlatıcının aynı zamanda yazarı temsil etmesidir. Yazar, gözlemediklerini kimliğini açıkça kullanarak ortaya koyar. Bu açıdan seyahatnameler otobiyografik niteliktedir.¹

Seyahatnameler, kimi zaman anı ve günlük gibi diğer edebî türlerle çakışabilmektedir. Baki Asiltürk, seyahatnamelerle anıların “aksiyon ve coğrafya” açısından farklı olduklarını belirtir, Asiltürk’e göre anı türündeki yazıların coğrafi sınırının seyahatnamelere kıyasla geniş olması beklenmez; ayrıca “[g]ezi kitaplarında yalnızca gezilip görülen yerlerin coğrafya ve iklim özellikleri değil aynı zamanda insanları, uygarlık eserleri, çalışma alanları, eğlence şekilleri, ulaşım ve iletişim konuları da söz konusu edilir” (2000, s. 209-210). Bunun yanı sıra, seyahatnamelerde “yazarın çıkış noktası ‘baştan geçenler’ değil, ‘coğrafya’dır” (Asiltürk, 2009, s. 912). Seyahatnameler bu nedenlerle müstakil bir tür olarak değerlendirilmelidir.

Seyahatnamelerin diğer edebî türlerle olan ilişkisinin yanı sıra sosyal bilimlerle ilişkisi de önemlidir. “Seyahatnameleri, içerikleri bakımından, çok güvenilir olmamakla birlikte tarih, coğrafya ve sosyoloji bilimlerini destekleyen belgeler olarak değerlendirmek de mümkündür. Seyahatnameler bu kültür alanlarına ilişkin yardımcı kaynak olmalarının yanı sıra, edebiyata da katkı sağlayan, edebiyat tarihine yardımcı olan kaynaklardır.” (Asiltürk, 2009, s. 912) Bir şehre dışarıdan gelen gözlemcinin seyahatnamesinde dış gerçekliği olduğu gibi aktardığı, şehrin belli bir dönemine tanıklık ettiği kabul edilir, seyahatnameler buna bağlı olarak tarihî ve sosyolojik belge gibi değerlendirilebilmektedir. Aynı bölgeyi anlatan seyahatnameler kronolojik sıraya göre okunduğunda bölgedeki değişimleri takip etmek hususunda önemli veriler sunmaktadır.

Türk edebiyatında yurt içini anlatan seyahatnameler incelendiğinde Bursa’nın özel bir yeri olduğu anlaşılır. Kimi zaman resmî görev kimi zaman sürgün olma durumu kimi zaman savaş şartlarının bir sonucu olarak göç zorunluluğu insanları Bursa’ya getirmiştir. Şehrin, uzun yıllar Osmanlı Devleti’ne başkentlik yapmış olan İstanbul’a yakınlığı da turistik amaçlı seyahatlerde Bursa’ya ilgiyi arttırmıştır. Osmanlı Devleti’nin ilk başkenti olan Bursa, tarihî değerinin yanı sıra coğrafi güzellikleri, mimarîsi, kaplıcalarıyla da ziyaretçilerini kendine çeken bir şehirdir. Dolayısıyla şehir yazarın bakışına bağlı olarak farklı açılardan ele alınabilmektedir, bazı noktalar yazarın şehirde bulunma amacına göre daha fazla öne çıkabilmektedir. Bu çalışmada 1889-1925 yılları arasında gerçekleştirilen Bursa seyahatleri incelenecek ve II. Meşrutiyet öncesi dönem, II. Meşrutiyet dönemi ve Cumhuriyet’in kuruluş dönemi başlıkları altında kronoloji gözetilerek ve seyyahların ortak ve farklı dikkatleri tespit edilerek II. Abdülhamit devri ile Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşu ve ilk iki yılı arasındaki süreçte

¹ Seyahatnameler bu noktada gezi rehberlerinden ayrılır. Üçüncü tekil şahıs anlatıcıyla yazılan gezi rehberlerinde anlatıcının kimliği tamamen gizlenmiştir. Bu yüzden gezen bir kişinin gezdiği esnada gördüklerini aktarması söz konusu olmadığından tahkiyeli bir anlatımla da karşılaşmaz. Gezi rehberleri tamamen tanıtıma odaklanır. 1903 senesinde basılan bir gezi rehberi de bu bilgileri doğrular. Bir kısmı Türkçe, diğer kısmı Fransızcadan oluşan *Musavver Rehber-i Seyyahin, Bursa ve Civarı* başlıklı gezi rehberi Dersaadet’ten Bursa’ya gidişi anlatır. Buna göre seyahat Mudanya’ya kadar deniz seferiyle, Mudanya’dan sonra demir yoluyla yapılır. Şehirde gezilip görülecek yerler hakkında ayrıntılı bilgi verilir. Bu bilgiler hem coğrafyanın ve mimarinin betimlemesinden hem de sayısal verilerden oluşur. Anlatmak için seçilen mekânlar bu çalışmada incelenen seyahatnamelerdekilerle paralel olmakla birlikte kompozisyon açısından da farklılık göze çarpar. Seyahatnamelerde genellikle yolculuk başlangıçtan bitişe kadar adım adım anlatılırken söz konusu tematik bir bölümlendirmeye giden gezi rehberinin başı seyahatin nasıl yapılacağına ayrılmış, sonrasında şehir ve insanlarla ilgili genel bilgiler verilmiş, en son bölümde ise mimari üzerinde durulmuştur. (1319 / 1903).

Bursa’da değişen ve değişmeyen noktaların neler olduğu seyyahların tanıklığı ile gösterilecektir.² Süreli yayınlarda (*Hanımlara Mahsus Gazete, Servet-i Fünun, Haftalık Malumat, İrtika, Sırat-ı Müstakim, Beyânü’l-Hak, Rübâb, Türk Yurdu, Sebîlürreşâd, Millî Mecmua, Resimli Gazete, Son Saat*) yayımlanan yazılar³ ile kitaplaşmış olanlar⁴ nitel araştırma yöntemlerinden olan doküman analizi doğrultusunda incelenmiştir.

1. II. Meşrutiyet Öncesi Dönem

a. İbnü’l-Celal Sezai, *Bursa’ya Seyahat*

İbnü’l-Celal Sezai’nin 1308 (1892 / 1893) senesinde yayımlanan kitabı *Bursa’ya Seyahat*’in yazımı ön sözde bildirildiğine göre 1890’da tamamlanmıştır. Seyahat ise 1889’da gerçekleşmiştir.⁵ İbnü’l-Celal Sezai, Bursa’da memur olan bir akrabasının daveti üzerine gerçekleştirdiği bu gezi vesilesiyle İstanbul dışına ilk defa çıktığını belirtir, bu nedenle çok heyecanlıdır ve gördüğü her şeyi İstanbul’daki muadiliyle karşılaştırır. Seyahatnameyi yazmasının nedeni Bursa seyahatine verdiği önemdir.

İbnü’l-Celal Sezai izlenimlerini günü gününe not aldığı için seyahat kronolojik sırada anlatılır. Vapur yolculuğundan uzun uzun bahsedilir. Rüzgâr nedeniyle seyyah için son derece zor geçen yolculuk sık yolculuk eden yolcular için sıkıntılı bir süreç olmaz. Yazar, İdare-i Mahsusa’ya ait “Gedikler” vapuru ile İstanbul’da çalışan Şirket-i Hayriyye vapurlarını karşılaştırır ve ikincisini gezinti alanı, hız gibi birçok bakımdan üstün bulur. Benzer karşılaştırmaları gezi boyunca yapacak olan yazar, üstünlüğü hep İstanbul’a verir. Ne Mudanya’daki evler ne Bursa’nın çarşısı ne de Bursa’nın panayırı İbnü’l-Celal Sezai için İstanbul’dakilerle kıyas dahi olunamaz. Sadece Bursa’da lando ve beygirli faytonun çok olması dolayısıyla saat ücreti İstanbul’a nispetle daha uygundur.

Şehre girişte İbnü’l-Celal Sezai’yi “beyaz bir çarşafa bütünmüş gibi görünen” Keşiş Dağı karşılar. Sonrasında seyyah dut ve zeytin ağaçlarıyla sıralı yolla şehre ait simgesel değerlere geldikçe yer verir. Bir Hristiyan köyü olarak Misi Yolu, buna karşılık bir Müslüman köyü olarak Bademlik’i değerlendirir. Ahmet Vefik Paşa’nın valiliğinde şehrin imarından övgüyle bahsederken mevcut yönetimin bu imarı koruyamamasından şikâyet eder.⁶ Ahmet Vefik Paşa’nın zamanında yapılan bahçe bakımsız kalmıştır, havuz yerindedir ancak içinde su

² Bursa’nın seyahatnameler dışındaki türlerde Yeni Türk Edebiyatına nasıl yansıdığını inceleyen yazılar için bkz: Sınar, 2001; Sınar Uğurlu, 2015; Sınar Uğurlu, 2021.

³ Yayımlandıktan sonra kitaplaşan iki eser söz konusudur. Çalışmada bu eserlerin kitaplarından faydalanılmıştır. Fatma Fahrünnisa Hanım’ın tefrika ettiği seyahat notları *Hüdavendigâr Vilâyetinde Kısmen Bir Cevlân* başlığı ile kitaplaştırılmış, kitap 2016 yılında hem çeviriyazı ile hem de sadeleştirilerek İsmail Doğan tarafından hazırlanıp yayımlanmıştır (Fatma Fahrünnisa Hanım (2016) *Hüdavendigâr Vilâyetinde Kısmen Bir Cevlân: Bir İstanbul Hanımefendisinin Bursa Seyahati*, yay. haz. İsmail Doğan, Ankara: Pegem Akademi.). Mehmet Ziya Bey’in tefrika ettiği seyahat notları *Bursa’dan Konya’ya Seyahat* başlığı ile sadeleştirilerek 2008 yılında yayımlanmıştır. (Mehmet Ziya, *Bursa’dan Konya’ya Seyahat*, haz. Mehmet Fatih Birgül ve Levent Ali Çanaklı, Bursa İl Özel İdaresi, Yeşil Şehir Kitaplığı 5, Ankara, 2008.)

⁴ İbnü’l-Celal Sezai (1308 / 1892-1893) *Bursa’ya Seyahat*, Kostantiniyye: Âlem Matbaası-Ahmet İhsan ve Şürekası; Hikmet Arif (1339 / 1923) *Bursa Seyahati*, İstanbul: Ahmet İhsan ve Şürekası.

⁵ Kitabın hemen başında “*Bin üç yüz... senesi nisanının dokuzuna müsadif olan pazar günü*” ifadesi yer almaktadır (1308 / 1892-1893, s. 1). Sene bilgisi kesin verilmemekle birlikte pazar gününe denk gelen 9 Nisan’ın 1305’e (1889) tekabül ettiği tespit edilmiştir.

⁶ 1884 ile 1886 arasında Bursa valiliğini Nazif Paşa yürütmüştür. Kaynaklarda Nazif Paşa’nın Bursa valiliği “Mudanya ve Uludağ yollarını açtırdı, Geçit’te Nilüfer üzerinde bir köprü yaptırdı. Ancak ‘İslahhane’ adıyla açılan ‘Sanayi Mektebi’nin öğrencilerini, ödenek sağlayamadığı gerekçesiyle dağıttı.” cümleleri ile anlatılmaktadır. (“Nazif Paşa (Mehmet)”, *BGC (Bursa Gazeteciler Cemiyeti)*)

yoktur.⁷ Seyyah kaplıcaları ve türbeleri ziyaret ettiği bölümlerde araya şiirler de yerleştirir. Türbeleri anlattığı bölümde tarihe mâl olmuş isimlerden hareketle Osmanlı Devleti'nin tarihinden ayrıntılı olarak söz eder. Mekânlar hakkında bilgi verirken yaptırımıyla ilgili bilgileri eklemeyi ihmal etmez. Cami-i Kebir (Ulu Cami), Şehadet Cami, Bursa Mevlevihanesi, Islahhane gibi mekânları tanıtır, Bursa'nın cuma günleri mesire yerlerinden biri olan Setbaşı hakkında bilgi verir, Panayır'dan söz eder. Bursa'nın kebaçılarının meşhur olduğunu belirtir. Mudanya körfezinden “Lütfiyye” vapuruyla dönen yazar, gidişi olduğu gibi dönüş yolculuğunu da anlatır.

b. Fatma Fahrünnisa Hanım, *Hüdavendigâr Vilâyetinde Kısmen Bir Cevalân*

11 Kanun-ı sani 1311-9 Mayıs 1312 (24 Ocak 1896-22 Mayıs 1896) tarihleri arasında *Hanımlara Mahsus Gazete*'nin 42-63. sayılarında tefrika edilen *Hüdavendigâr Vilâyetinde Kısmen Bir Cevalân*, Fatma Fahrünnisa Hanım tarafından yazılmıştır. Bursa'ya dair seyahatname yazan ilk Türk kadın yazar olan Fatma Fahrünnisa Hanım (Doğan, 2016, s. 6), Ahmet Vefik Paşa'nın torunudur. Dört yaşındayken dedesinin Bursa valiliği dolayısıyla Bursa'da bir sene geçiren Fatma Fahrünnisa Hanım, 1895'in nisan ayında Bursa'ya sadece gezi amaçlı bir ziyaret düzenler. Seyahatnamede ziyaret fikrinin nasıl oluştuğundan başlayarak eve dönüşü kadar bütün yolculuğu sırasıyla nakleder.

Metnin özelliklerine geçmeden önce metnin bir kadın yazar tarafından kaleme alınmış olmasının öneminden kısa da olsa söz etmek gerekir. Fatma Fahrünnisa Hanım seyahatnamenin hemen başında metnin yazılış amacını açıklar: “[M]ütalaanın en ziyade arzu edildiği şu mevsimde, kâriâte, soba ve mangal başında istirahat-nişîn oldukları hâlde, bir seyahât-ı fikriyye icra ettirmek ve şitâ içinde bahar göstermek suretiyle mûcib-i zevk ü inşirah olmak hem de cevelan-ı rûh-perverimin kendimce bir muhtıra-ı ebediyyesi bulunmak üzere bu bâbda alenen bast-i makâl eyliyorum” (2016, s. 97). Fatma Fahrünnisa Hanım'ın, mütalaa etmek yerine soba ve mangal başında oturan kadın okurları harekete geçirme umuduyla seyahatname yazdığını ifade etmesi döneminin toplumsal yapısı düşünüldüğünde son derece önemlidir. Metin üzerinde çalışan İsmail Doğan da bu duruma, “Seyahat kültürü ile ufuk açmak esasen böyle bir düşünce ve kültürün söz konusu olmadığı toplumsal bağlamlar için geçerli olabilir.” (2016, s. 22) diyerek dikkati çeker. Fatma Fahrünnisa Hanım, kadınların kamusal alanda daha fazla görünür olmaya başladığı bir dönemde kadınları herhangi bir konu üzerinde ayrıntılı düşünmeye, buradan hareketle fikir geliştirmeye teşvik eder, bunu yaparken kendisini de bir çeşit rol-model olarak sunar. Buna bağlı olarak, ahlâk vurgusu metnin her yerinde kendisini hissettirir. Ailesinden izin almadan yola çıkmadığı gibi yanına ahlâkını bildiği, emin yol arkadaşları seçer, seyahat boyunca daima Allah'ın adını zikreder ve yolculuğunu adım adım okura aktarır. Seyahate karar verdikten sonra büyüklerinden izin almak gerekliliğini vurgulasa da kararını gerçekleştireceğini kesin bir dille bildirerek öz güveni yüksek bir kadın portresi çizer. Nitekim ister ve yapar, üstelik sonunda ortaya değerli bir eser koyar.

Fatma Fahrünnisa Hanım, yolculuğun her aşamasını okura aktarır. Bu aktarıma vapur hareket ettikten sonra hayranlıkla seyrettiği İstanbul manzarası ile başlar. Sağlık önlemleri gereği tüm yolcuların muayeneden geçmesi nedeniyle çok geç bir saatte Mudanya'ya varırlar. Dolayısıyla vapurdan indikten sonra kalacakları yere gitmek için araba bulamayıp mecburen

⁷ 1883 itibarıyla Bursa valiliği sona eren Vefik Paşa'dan kısa süre sonra, 22 Şubat 1884 tarihinde Nazif Paşa vali olmuştur. İki valinin hizmetleri arasında yapılan Vefik Paşa lehindeki bu karşılaştırmalar seyyahın Ahmet Vefik Paşa'ya yakın bir isim olduğunu düşündürmektedir. Zira Bursa'ya büyük katkısı olan Vefik Paşa'nın hizmetlerinin bu kadar kısa sürede akim hale gelmesini beklememek gerekir.

trene binerler. Araçların özelliklerinden de bahseden Fatma Fahrünnisa Hanım, yolculuğu iyi ve kötü / rahatsız edici tüm yönleriyle ayrıntılı şekilde aktarır. O kadar ki otele gece gitmek zorunda kaldıklarından etrafı görememekten dahi şikâyet eder.

Bursa'yı tanıtmaya şehrin coğrafyasından ve tarihinden başlayan Fatma Fahrünnisa Hanım, böylece ziyaret ettiği yerleri anlatmadan önce şehri okurlara tanıtmış olur. Gezi notlarını aktarırken aynı zamanda geçtiği yerlerle ve bulunduğu mekânlarla ilgili çeşitli bilgiler verir. Ayrıca Gazi Sultan Osman, Sultan Orhan Hazretleri, Murat Hüdâvendigar, Yıldırım Bayezid Han, Sultan Mehmed gibi şehrin, hatta imparatorluğun tarihinde değeri yüksek olan isimleri de yeri geldikçe anarak haklarında kısa kısa notlar düşer. Osmanlı padişahlarının türbeleri Fahrünnisa Hanım'ın şehirde ilk ziyaret ettiği yerlerdir, böylece tarihe saygısını ve vatana sevgisini göstermiş olur. Bursa'nın “evliyalar şehri” olarak tanınmasını sağlayan Emir Sultan gibi isimlerin de türbelerini ziyaret eder. Dolayısıyla türbelere uzun bir yer ayırmış olur. Sonrasında Ulu Cami (Cami-i Kebir)'nin mimarî özellikleri ve kendisi üzerinde bıraktığı manevi tesirinden bahsettikten sonra kaplıcalara ve hamamlara geçer. Karaman Köyü'ndeki Ziraat Okulu'nun üzerinde geniş olarak durur, buradaki tertip ve düzeni överek ülkenin ilerlemesine katkı sağladığını belirttiği kurum hakkında ayrıntı verir. Sırada Kadı Köşkü, Hünkâr Köşkü (Kasr-ı Hümâyûn) gibi köşkler, Setbaşı köprüsü, fabrika ve köy ziyaretleri vardır. İpek fabrikasına yaptığı ziyaret, işçi kadınlar vasıtasıyla kadının üretime katkıda bulunması gerektiğini vurgulaması bakımından önemlidir: “nisvândan beklenen haslet yalnız kırâat ve kitâbete muktedir bulunmak değildir belki o ni'met-i uzmâ-yı kırâat ve kitabetten bi'l-istifâde iktisâb eyledikleri ma'lûmât-ı nâfi'âyı mevki-ı tatbîki vaz' ile ona göre ıslâh-ı hâl ve hareket ve esbab-ı refâh ve saâdet-i beytiyyenin kendi hassâsına isâbet eden kısmını istihsal ve istihzâr eylemektir” (2016, s. 135-136). Fatma Fahrünnisa Hanım için kadınlar sadece okuma-yazma bilmekle yetinmemeli, bu bilgileri kullanarak evdeki refah ve saadeti arttırmada üzerine düşen görevi yerine getirmelidir. Fatma Fahrünnisa Hanım, Kavacık yatırını anlattığı Misi Köyü ziyareti ile hem köylü kadınların saflığına dikkati çeker hem de köydeki geçim çabasını takdir eder. O günün şartlarında sekiz-dokuz saat mesafede olduğunu söylediği İnegöl'e gider. Fahrünnisa Hanım'ın İstanbul'a dönüşü Bursa üzerinden değil, Eskişehir üzerinden trenle olur. Fahrünnisa Hanım dönüş sırasındaki izlenimlerine de notlarında yer vermiştir.

Gezi esnasında Fatma Fahrünnisa Hanım'ı en çok cezbeden karşılaştığı tabiat manzaralarıdır. Daha İstanbul'dan başlayarak gördüğü manzaraları büyük bir hayranlıkla seyrettiğini not eder. Bursa'nın Allah'ın bahsettiği özel bir güzelliğinin olduğunu coşkuyla dile getirir. Yine de gezinin sonlarına doğru bu manzaradan sıkılır ve on beş günlük izin almasına rağmen geziyi on birinci gün bitirmeye karar verir.

Hüdavendigâr Vilâyetinde Kısmen Bir Cevalân'da İstanbul'la yapılan karşılaştırmalar dikkat çekicidir. İlk gece kaldıkları otelin gayet iyi olmasına rağmen ev ortamına alışkın olduğunu söyleyerek ev kiralayan Fatma Fahrünnisa Hanım, Bursa'nın evlerini şekil ve sağlamlık açısından İstanbul'dakilerle kıyaslar. Bursa'nın “gümüş” ve “yeğni” olarak tabir edilen kaynak suyunu beğense de İstanbul'dakilerle kıyas edilemez bulur. İstanbul ve Bursa'nın yemeklerini karşılaştırır ve Bursa'nın yemeklerini açıkça beğenmediğini ve Bursa'da iştahının kapandığını belirtir. İnegöl'deki sütleri ise lezzetli bularak İstanbul'dakileri oradakiler karşısında “bulanık su” olarak değerlendirir.

c. M. C., “Bursa’dan Musavver Mektup – Lettre de Brousse”

Servet-i Fünûn dergisinde 11 Nisan 1312 (23 Haziran 1896) tarihinde M. C. imzasıyla yayımlanan yazı, taşradan dergiye gönderilen ilk resimli gezi yazısı olduğunu iddia etmesi itibarıyla değerlidir.⁸ Yazar, anlattıklarını çektiği fotoğraflarla somutlaştırır. Seyyahın, yazısında yer verdiği görüntüleri fotoğraflarken estetik bir kaygı taşıdığı anlaşılmaktadır. Zira Bursa’ya giderken bindiği “Bingazi” vapurunu kötü gördüğü gerekçesiyle çekmek istemediğini belirtir. Metin, İstanbul’dan Bursa’ya gitmek üzere vapura gidişle başlar. Mudanya’dan sonra trenle yolculuğa devam eder. Bursa’daki ilk gününü özel işlerine ve Çekirge’de geziye ayırır. Bir lando tutarak gezmeye başlar. Önce Karagöz’ün kabrini, sonra eski kaplıcada yıkanıp Murat Hüdavendigâr (I. Murat) Gazi Hazretlerinin türbesini ziyaret eder, Bursa Ovası’nı seyrederek Ertesi gün trenle Mudanya’ya, oradan yine “Bingazi” vapuruyla İstanbul’a döner.

ç. Mehmet Ziya Bey, *Bursa’dan Konya’ya Seyahat*

1892-1893 tarihlerinde Bursa İdadi Mektebi’nde müdür olarak görev yapan İhtifalci lakaplı Mehmet Ziya Bey, 1896’da ve 1900’de Bursa’ya seyahatler gerçekleştirmiş ve Bursa izlenimlerini tefrika şeklinde yayımlamıştır. *Bursa’dan Konya’ya Seyahat* adını verdiği bu tefrikaya Nisan 1317’de (1901) *Haftalık Malûmat*’ta başlamış, tefrikayı 20 Nisan 1317 itibarıyla *İrtika*’da devam ettirmiş ve tefrika 9 Mayıs 1319 (1903) tarihinde sona ermiştir. Tefrikalar bir araya geldiğinde hacimli bir seyahat kitabına dönüşen *Bursa’dan Konya’ya Seyahat*⁹ sadece seyyahın izlenimlerini içermez. Bu seyahat notlarında Mehmet Ziya Bey Fransız Enstitüsü üyelerinden Charles Texier’in *Küçük Asya* adlı kitabı başta olmak üzere kaynaklardan da yararlanarak 19. yüzyıl sonu itibarıyla kapsamlı bir Bursa atlası ortaya koymuştur. Mehmet Ziya Bey gerek görev yaptığı gerekse sadece seyahat amacıyla Bursa’ya geldiği sırada yaşadıklarından, gözlemlerinden ve yararlandığı kaynaklardan hareketle Bursa’nın ekonomik hayatını, sosyal hayatını, Roma-Bizans ve Osmanlıyı kapsayacak genişlikte Bursa tarihini, Bursa’nın mimari dokusunu, Bursa coğrafyasını, Bursa’nın jeolojik yapısını, bitki florasını uzun uzadıya anlatır; memleketi hakkında sevmenin ancak o toprağın coğrafi ve tarihî durumunu bilmekle mümkün olabileceğine inandığı için bu kadar ayrıntılı bir seyahat kitabı kaleme almıştır.

Mehmet Ziya Bey için İstanbul’dan Bursa’ya yapılan yolculuk küçük bir gezidir. Mudanya’ya vapurla altı saat süren yolculuk, Mudanya’dan Bursa’ya araba yolu ile üç saatte tamamlanır. Bursa seyahati için ilkbahar ve sonbahar mevsimlerini tavsiye eden Mehmet Ziya Bey Osmanlı hakimiyetinin doğduğu mekân olan Bursa’yı kutsal topraklar olarak görür ve seyahat notları ile dikkatleri Bursa’ya çekmeye çalışır. Bursa onun için alçakgönüllülük içinde büyüklüğü, sadelik içinde ihtişamı barındıran ve sessizlik içinde manevi sesi duyulan bir şehirdir. Mehmet Ziya Bey, Bursa’ya varır varmaz ilk olarak Osman Gazi ve Orhan Gazi’nin türbeleri ile Şehadet Camii’ni ziyaret eder. Hemen ardından da Islahhane, Darülaceze, Gureba Hastanesi, Muradiye Camii ve türbeleri, Süleyman Çelebi Türbesi, Karagöz namına dikilen mezar taşı, Murat Hüdavendigâr Türbesi, Hüdavendigâr Camii, Yeşil Türbe, Yeşil Cami, Emir Sultan, Yıldırım Bayezid Türbesi, Pınarbaşı’ndaki Mevlevihane, Üftade Hazretlerinin Türbesi, Ulu Cami, Karaman köyündeki Ziraat Mektebi’ni teker teker dolaştıktan ve buraları hakkında

⁸ Reşat Nuri Güntekin, *Anadolu Notları*’nda Bursa’yla ilgili yazdığı “Bizde İlk Resimli Röportaj” başlıklı kısımda bu mektubu ayrıntılı bir şekilde değerlendirir. (1965, s. 97-102)

⁹ Mehmet Ziya Bey’in tefrika ettiği seyahat notları *Bursa’dan Konya’ya Seyahat* başlığı ile sadeleştirilerek 2008 yılında yayımlanmıştır. (Mehmed Ziya, *Bursa’dan Konya’ya Seyahat*, haz. Mehmet Fatih Birgül ve Levent Ali Çanaklı, Bursa İl Özel İdaresi, Yeşil Şehir Kitaplığı 5, Ankara, 2008.)

ansiklopedik mahiyette bilgiler aktardıktan sonra okuyucuyu Bursa'daki iki mekâna yönlendirir: Uludağ ve Kaplıcalar. Uludağ'ın zirvelerine kadar yürüyerek çıkan ve çıkış ile iniş için yedi buçuk saat harcayan Mehmet Ziya Bey gördüğü manzaranın heybeti karşısında dehşet hisseder. Uzun uzadıya Keşiş Dağı olarak tabir edilen Uludağ hakkında bilgi verir. Bu bilgiler içinde ayrıntılı bir şekilde dağdaki şifalı sulara ve dağdaki ormanlara da yer verir. Gürgen ve meşe ağaçlarının hâkim olduğu ormanların genişliği 1900 itibarıyla 24.522.158 dönümdür. Ormanların Türkmenler tarafından tahrip edildiğine ve orman yangınlarına vurgu yaparak ağacın önemini anlatır ve ormanları koruma çağrısı yapar. Mehmet Ziya Bey'de kuvvetli bir çevre ve tabiat bilinci olduğu görülmektedir. Kaplıcaların sağlık için önemine dikkat çeken Mehmet Ziya Bey etraflıca suların kimyasal niteliklerinden, sağlık için faydalarından ve kaplıcada dikkat edilmesi gereken hususlardan bahseder. Eserde Bursa ile ilgili en geniş kısım kaplıcalara ayrılmıştır.

Mehmet Ziya Bey, dut bahçelerinin göz alabildiğine uzandığı Bursa'da ipek fabrikaları ve ipekçilik hakkında da ayrıntılı bilgi verir. Özellikle kadınların istihdam edildiği ipek fabrikalarından söz eder. Bursa'da 1900 itibarıyla koza ve ipek imal etmek için buharla çalışan 41 adet fabrika olduğunu, günlük 4.000 kilogram kuru kozanın ipeğe dönüştüğünü, yılda 40.000 okka ipek üretildiğini belirtir.

Güzellik ve yeşillikçe dünyada bir benzeri olmadığını söylediği Bursa Ovası Mehmet Ziya Bey'i büyülemiştir. Bursa'nın cendere baklavasını, alabalığını ve Kebapçı Şerif Ağa'nın dükkanını ısrarla okuyucuya tavsiye eder. Sık sık İstanbul ile karşılaştırarak, İstanbul'un semtlerine benzeterek okuyucunun Bursa'yı gözünün önünde canlandırmasını sağlamaya çalışır. Örnek olarak, Pınarbaşı'nı Fatih meydanına, Tatarlar'ı Topkapı'ya, Atıcılar'ı Kâğıthane'ye benzetir. Söğüt ve dut ağaçları ile donanmış yollara bayılır. Göçmenlerin gayretiyle Bursa'da demir çelik ve kereste sanayiinin geliştiğini, Anadolu'nun iç vilayetlerine göre Bursa'da eğitimin ileri seviyede olduğunu vurgular.

2. II. Meşrutiyet Dönemi

a. Siretî, “Bursa Seyahati”

Siretî'nin kaleme aldığı, 10 Haziran 1326 (23 Ağustos 1910) tarihinde *Sirat-ı Müstakim*'de yayımlanan “Bursa Seyahati”, önceki seyahatnameler gibi önce gidiş nedenini açıklayan bir notla başlar. Siretî, Bursa Mebusu Tahir Beyefendi'nin davetiyle yola çıkar. Bir vapur şirketi ilanı görür, Müslümanların bu girişimini millî bir yatırım olarak değerlendirip çok değerli bulur. Bu şirketin hedefi iki-iki buçuk saatte İstanbul'dan Mudanya'ya gidebilmektir. Mevcut durumda yol yaklaşık dört saat sürdüğünden bu hedef yazarda sevince yol açar. Vapuru gezer, zeminin temizliği ve vapurda bir caminin bulunması onu heyecanlandırır. Zira o döneme dek ecnebilerin elinde olan vapur şirketi Müslümanların bu ihtiyacını göz önünde bulundurmamıştır. Yazar, buradan hareketle Frenklerin Müslümanların ihtiyaçlarını hiçbir zaman düşünmediklerini, gittikleri yerlere kendi ahlâklarını, medeniyetlerini, âdetlerini götürdüklerini sert bir üslupla dile getirerek medeniyeti kendimizin vücuda getirmesi gerektiğinin altını çizer. Yolda sohbet konusu sancak, ülkenin mevcut durumu ve istikbalidir.

Dört saat yoldan sonra Mudanya'ya varan yazar, iki buçuk saat daha yol giderek cennete benzettiği bağ ve bahçelere sahip Bursa'ya varır. Bölgenin ileri gelen devlet adamlarıyla görüşülüp resmî makamlar ziyaret edildikten sonra şehir turu yapılır. Yolların çamurlu olmasından şikâyet eden yazar, Yeşil Cami, Bedesten, Setler başı (Setbaşı), Papuççular Caddesi, kahveler, dükkânlar, camiler, türbeler gibi gezdiği yerlerle ilgili izlenimlerini aktarır.

“Ataletin bu derecesi şayan-ı hayret” dediği kahvelerden ve milletin sefaletini, geri kalmışlığını gösteren dükkânlardan pek hoşlanmaz. Belediye binasını ziyaretinde de namaz kılacak yerin önemine işaret eden Siretî, valinin ve komutanın katıldığı yemekten aktardığı notlarda da sofra inceliklerinde Müslüman ve ecnebi farkını tartışır. Müslümanların durumunu genel olarak sefalet kelimesiyle açıklar. Buna rağmen yazar karamsar değildir, bu tablonun değişeceğini söyler. İntibah için ne yapmalı diye sorar. Masa başından nazariyatla bu durumun ortadan kaldırılamayacağını söyleyerek çözümü insanları yakından incelemede, onlara değiştirmeye yönelik bilinçle el uzatmada bulur.

Anlatının sonunda yan yana duran üç gemiden bahseder: Millet-i Şirket-i Bahriye-i Osmaniye vapuru, İdare-i Mahsusa vapuru ve Yunan kumpanyasının vapuru. Yunan vapuruna, Girit’i almak istedikleri için boykotaj söz konusudur. Yazar, boykotaja uymama şakasıyla hamallarla eğlenir. Böylece millî duyguları coşturur.

b. Konyalı Ayn. Âtîf, “Seyahat: Bursa’ya Kadar”

23 Ağustos 1326 (5 Eylül 1910)’da *Beyânü’l-Hak*’ta yayımlanan “Seyahat: Bursa’ya Kadar”, İstanbul’a geleli 17-18 sene olan ve tatillerde Bursa’ya giden Konyalı Ayn. Âtîf tarafından kaleme alınmıştır. Bursa’ya gidişin sıkıntılarında söz etmesine rağmen arkadaşlarıyla vapura binip Mudanya’ya gider. Yolculuk esnasında ecnebilik ve yerlilik mevzusunu tartışan yazar, insanları “intibaha” davet eder. Dört saat kadar süren deniz yolculuğunun ardından Mudanya’dan hareket eden trenle şehir merkezine giderler. Trenleri İstanbul tramvaylarına benzettiklerini söyleyen yazar trenin “her derecede tepede” durmasını sıkıcı bulur. Trene bindikten yaklaşık bir saat sonra Bursa Ovası, zümrüt renkli bahçeler, camiler ve türbeler görünmeye başlar. Acemler ve Çekirge istasyonlarından sonra kaldıkları otelin bulunduğu Kaplıca’ya gelirler. Âtîf Bey, otelden görünen Keşiş Dağı’nı ve büyüleyici akşam manzarasını anlatır. Daha sonra Çamlıca’dan görünen İstanbul manzarasıyla Çekirge’den Bursa Ovası’nın görüntüsünü karşılaştırır, bu karşılaştırmada ne denizi feda edebilir ne de ovayı. Sonrasında Ulu Cami ve Bursa uleması hakkında bilgi verir. Cuma gününün tatil oluşunu tartışır, Hristiyanlarda ve Musevilerde bulunan tatil günü anlayışının şeriata ters olduğunu belirterek bidat olarak nitelediği için Cuma gününün tatil olmasına karşı çıkar.¹⁰ Cuma gününün tatil olmasını gençlerde ahlâkî zafiyete yol açacağı gerekçesiyle uygun bulmayan Âtîf Bey Bursa ulemasının bir beyanname yayımlayarak bunu engellemesini teklif eder.

c. Bereketzade İsmail Hakkı, “Bursa Hatırası”

Bereketzade İsmail Hakkı’nın 27 Temmuz 1327 (9 Ağustos 1911)’de *Sırat-ı Müstakîm*’de yayımladığı “Bursa Hatırası” başlıklı yazısı Bursa’ya yapılan bir gezide düşülen notlar izlenimi vermektedir. Vapur yolculuğunun anlatılmasıyla başlayan yazıda, karantina nedeniyle vapurun bir saat Tuzla’da kaldığı belirtilir. Yazar, Nuri Paşa’nın Bursa’da yaptırdığı Nuriye Otel’de kalır. Şehirdeki en muntazam konaklama yeri olarak bilinen bu otel hakkında kısa bir bilgi verir. Ertesi gün Yeşil Cami’yi ziyaret eder. Sonraki zamanlarda Belediye bahçesini, Pınarbaşı mesire yerini, Çelebi Sultan Mehmet’in türbesi başta olmak üzere Sultan Osman Han’ın, Hüdavendigar Gazi Sultan Murat Han’ın ve Üftade hazretlerinin türbelerini, çarşı ve pazarı gezer, Bursa Ovası’nı seyrederek. Bu arada din meselesi üzerinde de duran yazar, ahlâk, hüsn, muaşeret, sa’y, himmet, asayişte kemal gibi kavramların din ile meydana geldiğini

¹⁰ “Geniş kapsamlı tarife göre bid’at Hz. Peygamber’den sonra ortaya çıkan her şeydir. Bid’atın sözlük anlamından hareketle yapılan bu tarife göre, dinî mahiyette görülen amel ve davranışlardan başka günlük hayatla ilgili olarak sonradan ortaya çıkan yeni fikirler, uygulama ve âdetler de bid’at sayılmıştır” (Yaran, 1992).

dile getirerek dinin sadece ahireti ilgilendirmediğini, bu dünyadaki nizam ve kurtuluşu da sağladığını vurgular. Dinlenmek için gittiği kaplıcalarda kaldığı Otel Splendid üzerinde durur. Ermeni Garabed Papazian'a ait olan otel hakkında epeyce bilgi verir. Otelde arkadaşıyla birkaç gün kaldıktan sonra Acemler istasyonundan trene binerek Mudanya'ya varır, oradan da vapurla İstanbul'a döner. Bindiği vapuru, o esnada aynı yerden kalkan ve İstanbul'a giden Yunan vapuruyla kıyaslar. Her iki vapurun güzergahı, hızı vb. hakkında bilgi verir.

ç. Hayat Rıza, “Hanım Yazıları: Nilüfer Kenarında”

Hayat Rıza, *Rübab*'ta 26 Temmuz 1328 (8 Ağustos 1912) tarihli mektubunda muhatabı olan Nermin ismindeki şahsa İstanbul'un “gürültülü ruhu, boğucu muhitinden” uzaklaşp Nilüfer kenarına dinlenmek için geldiğini yazar. Mektuba yer olarak “Dedeköy Çiftliği” notunu düşer. Bursa'nın havasının ve manzarasının kendisine ne kadar iyi geldiğini coşkuyla anlatır. Tabiatın iyileştirici gücü yazarın çocuksu bir sevinçle dolmasını sağlar. “Hafif beyaz tüllere bürünmüş” Keşiş Dağı, “beyaz boyalı, kırmızı çatılı köy evleri” ile birlikte her yeri donatan yeşillik yazara tükenmesini istemediği bir yaşam enerjisi verir. Yazı, esas olarak mektup olmakla birlikte İstanbul'dan gelen birinin Bursa'daki izlenimlerini anlatması ve döneminin çok okunan bir dergisinde yayımlayarak -yalnızca bir kişiye hitap ediyor gibi görünse de- herkesin okuyup bölge hakkında fikir edinmesini hedeflemesi nedeniyle gezi yazısı türünde değerlendirilebilir.

d. Süyüm Bike, “Edirne'den Bursa'ya 1-2”

Müfide Ferit Tek'in Süyüm Bike takma ismiyle yayımladığı “Edirne'den Bursa'ya” yazısının ilki 3 Teşrin-i evvel 1329 (16 Ekim 1913), ikincisi 15 Teşrin-i sani 1329 (28 Kasım 1913) tarihinde *Türk Yurdu* dergisinde yer alır. Edirne'de kocası ve oğluyla birlikte mutlu yaşayan anlatıcı, Balkan Savaşları nedeniyle yaşadığı yerden göç etmek zorunda kalıp Bursa'ya gelir. Yeşil Dağı'nın yamacında kalan bir kişinin, kaldığı civarı / manzarayı anlatmasıyla başlar. Ova ve dağ manzarası, yeşillik, şeftali çiçekleri, dağın eteklerindeki evler, her şeyin ortasında büyüleyici Yeşil Türbe etkileyicidir. Ne var ki anlatıcı acıdır, çünkü her ne kadar bir daha görememe ihtimaliyle korksa da tek bir damla gözyaşı ve şikâyet olmaksızın kocasını memleket uğruna savaşa göndermiştir. Bu yetmezmiş gibi, Kırkkilise Bozgunu dolayısıyla başlayan büyük bir göçün parçası olarak evlerini terk etmek zorunda kalmıştır. Önce İstanbul'a, oradan Bursa'ya gelir. Ölülere, devrilmiş vagonları seyrederek geçirdiği yolculuk yaşadığı travmanın şiddetini artırır. Yolcu lokomotifini asker taşımak için ödünç alınır, yolcular bekletilir. Cephede savaşan askerlerin hâlleri dile getirilir. Metruk olduğu hissedilen vatanda askere müthiş bir güven duyulur. Altı gün süren yolculuk savaş şartlarını gösteren travmatik anlarla doludur. Altı günde Edirne'den İstanbul'a gelinir.

Yazının ikincisi İstanbul'da üç-dört ay otellerde kaldığı bilgisiyle başlar. Anlatıcı, Bursa'ya amcalarının yanına giden yol arkadaşlarının birlikte gitme teklifini tanıdık olan bir yere yerleşmenin daha kolay olacağı düşüncesiyle kabul eder. Vapur yolculuğu burada da önemli bir gözlem yeridir. Vapurda muhacir ailelerin çokluğu dikkati çeker. Kadınlara karşı yapılan kötü muameleden rahatsızlık duyan anlatıcı, evin erkeğini savaşa gönderdiği için korumasız kalan, sonunda hicret etmek durumuna düşen kadının şartlarını dile getirir. Mücadele ederek hakkından vazgeçmeyen ve kazanan kadını takdir eder.

Zor bir yolculuktan sonra Mudanya'ya varırlar, inince baş dönmesi ve titreme hisseder. Kendine gelmek için peçesini açtığında sert bir dille önce bir polis, sonra bir hoca efendi, en son Bursalı bir hanım tarafından uyarılır. Her ne kadar karşılık verse de canı sıkılır.

Arkadaşlarının amcaları onları istemeyince başının çaresine bakmak zorunda kalır. Bursa'daki ilk günlerinde kendisi gibi musibetzedeleri ziyaret eder. Muhacirler çadırlarda, medreselerde ve camilerde kalmaktadır. Bir medreseye girer, orada hep çocukların ve kadınların kaldığını görür. Onların doğal hâllerini tarif eder.

Babaeski'de ev tutan anlatıcı, kendisi gibi diğer üç aileyle komşu olur. Bu dört aile erkekler savaşa gidince düşmanın önünden kaçarak Bursa'ya kadar geldiği için evin erkekleri onların nerede olduklarını bilmemektedir. Bursa'nın yerlileri muhacirlere iyi gözle bakmadığından muhacirler çok zor şartlarda yaşamaktadır.

Anlatıcı Türk mahallelerinin sefil bir tablo arz ettiğinden söz eder. Evler çamurdan ve tahtadan, dükkânlar kirli ve fakir, kaldırımların taşları bozuktur; halk işsiz güçsüz kahvehanelerde pineklemekte, kadınlar lakayt gezinmektedir. Buna karşılık Ermeni mahallesi Türklerinki gibi değildir. Kahvehane yoktur, pencereler açıktır, evler kafessizdir ve asıl önemlisi zenginedir. Bununla birlikte anlatıcı umutsuz değildir. Türk'ün dehasını ve rengini gösteren Yeşil Türbe'nin varlığı içi ve dışıyla gurur vericidir, etrafının aksine çok yüce ve büyüleyicidir, Türklerin sefaletini unutturur. Benzer şekilde türbe ile rekabet ettiğini belirttiği Yeşil Cami de Türk milletinin yüceliğini ortaya koyan bir eserdir. Bu eser eskide kalmıştır; oysa yeniden yüce olunabileceğini göstermesi nedeniyle hatırlanması gerekmektedir. Yazar, Edirne'den beri kendisine ümit veren ilk şeyin “Yeşil” olduğunu belirtir.

e. Mehmet Şemsettin, “Bursa Yolunda” (*Anadolu Mektupları*'ndan)

Mehmet Şemsettin [Günaltay] “Bursa Yolunda” başlıklı gezi yazısını 6 Haziran 1329 (19 Haziran 1913) tarihinde *Sebilürreşâd*'ın *Anadolu Mektupları* köşesinde yayımlar. İlim ve siyaset adamı olan Mehmet Şemsettin'in bu özelliği yazıdan da sezilir. İstanbul'dan hareket eden vapurun saat dört gibi Mudanya'ya varmasıyla başlayan metinde Mehmet Şemsettin, daha çok insanlar üzerinde durur. İskelede gözlemlediklerini ayrıntılarıyla anlatır, buradaki ayyaşları ve yoksulları tarif eder. Vapurdan indikten sonra trene binene kadar gördüğü hep yoksulluk ve sefalettir. Anadolu'nun bitmez tükenmez dertleri yazının çıkış noktasıdır. İstanbul'da her gün Anadolu hakkında yazılar çıktığını, ancak Anadolu görülmeden masa başında yazılan bu yazılardaki tavsiyelerin tatbikinin mümkün olmadığını dile getirir. Memleketi tembellikten ve sefaletten kurtarmak için intizam ve asayiş önerilse de yaşananlar kâğıt üzerindeki tedbirlerle uyuşmamaktadır. Gelen vali ve memurlar sadece kendi çıkarını düşünmekte, pek azı memleketi gerçekten hizmet etme emeli beslemekte, ama onlar da hakkıyla hizmet edememektedir. Gelen müfettişler ve maiyetlerindeki memurlar hazineден paralarını almakta ama sadece yiyip içip eğlenmektedir. Anadolu halkı vasiye muhtaçtır, o da ancak hükümet olabilir. Hükümet hem müşfik hem sert olmalı, azimkâr bir peder gibi halkı yönlendirmelidir. Anadolu halkı hükümetin memuruna saygı duyup itaat eder; memur da ahlâklı olup vatana hizmet edeceğine halkı inandırırsa önünde engel kalmaz. Memur çalışkan, yorulmak bilmez, tecrübeli, bilgili, namuslu, haysiyetli, münevver, kendini sevdiren, saf ahlâklı vb. olmalıdır. Anlatıcı sohbet esnasında paylaştığı düşüncelerinden sonra trenin pencerelerinden manzarayı seyretmeye koyulur, yeşil bir manzaranın sonunda Orhan Cami'nin minarelerini görür, Keşiş Dağı'nın yeşil yamaçlarına gelir. Şehre gelişle sadece sohbet değil yazı da nihayete erer.

Tüm bu özellikleriyle yazı, başlığında da bildirildiği gibi Bursa'nın kendisinden çok anlatıcının Bursa yolunda biriyle yaptığı bir sohbet esnasında dile getirdiği özelde Bursa, genelde Anadolu'nun problemleri hakkındaki görüşlerini içerir. Şehri tanıtmayıp şehrin temsil

ettiği Anadolu'nun sorunlarına odaklandığı için çalışmada incelenen diğer seyahatnamelerden ayrı bir yerde durur.

f. Ömer Fuad, “Bursa-Karacabey” (Anadolu Mektupları’ndan)

Sebilürreşâd’da *Anadolu Mektupları* serisinde Bursa hakkında yer alan yazılardan biri de Ömer Fuad’a aittir. “Bursa-Karacabey” başlığını taşıyan yazısında (25 Temmuz 1329 / 7 Ağustos 1913) Ömer Fuad, eski adı Mihaliç olan Karacabey üzerinde durur. Bölgenin şose yollarından, harap ve eski köprülerinden bahseder. İslam köyleriyle Hristiyan köylerini karşılaştırır. Zillet ve meskenet içindeki İslam köylerinde evler eski, alçak, viran vb. iken refah ve saadet dolu Hristiyan köylerinde evler güzel ve muntazam şehirlere layık, üç beş katlıdır. Apolyont Gölü / Uluabat Gölü’ndeki köprünün tahtalarının eskimişliğinden, Karacabey Ovası’ndan, Karacabey yakınlarında bulunan deredeki mandalardan söz eder. Dereleri ve çayları ansiklopedik bilgiler şeklinde sunar. Derelerin koşulları nedeniyle yayılan sıtma gibi hastalıkları, su basmaları gibi sorunları ekonomik problemler olarak gündeme getirir. Bu sorunların ziraatı olumsuz etkilediğini söyleyip çözümünü Ziraat Bankası aracılığıyla zahire depoları tesis etmede bulur. Amaç köylüleri “fakr u zarureten” kurtarmaktır.

g. Ömer Fuad, “Darü’l-Hilafe’den Bursa’ya”

Ömer Fuad, 13 Haziran 1329 (26 Haziran 1913) tarihinde *Sebilürreşâd*’da “Anadolu Seyyar Muhabir-i Mahsusamızdan: Dâr’ül-Hilâfe’den Bursa’ya” başlığıyla yayımlanan yazısında 16 Mayıs 1329 (29 Temmuz 1913)’te Balkan bozgununun ardından gerçekleştirdiği Bursa ziyaretini aktarır. Sabah saat 10:00’da İstanbul’dan hareket eden vapur öğleden sonra 15:00’te Mudanya’ya varır. Denizin dalgalı olması, beş saat süren yolculuğu epey yorucu hâle getirir. Yola trenle devam eder.

Yazar, Bursa’ya varışı Anadolu’ya varış olarak görür, Bursa’ya gitmek demek kendisini vefasız kardeşlerine bile “kalb-i rahîm” ve “mader-i müşfik” olan Anadolu’nun yumuşak ve şefkatli kollarına atmak demektir. Yazıda vatanı yıkmaya çalışan, yıkıp yenisini kurmaya çalışanlara sert eleştiriler getirir. Bu yüzden vatan “şen” değildir. Yazar, Müslümanların da ecnebiler gibi bilim ve teknolojiye ileri bir seviyeye gelmesini arzular. Bu düşüncelerle yolculuk ederken Keşiş Dağı’nı görür, eteklerinde eski payitahtın olduğunu düşünür. Trende Rumlar ve göç edenler de vardır. Sultan Osman’ın ruhunun yaşanan Balkan faciası dolayısıyla “pür-gazap” kendilerine seslendiğini hayal eder. Vatan din ve vatan aşkıyla kurulmuştur, ama bu ruh artık kaybolmuştur. Öyle ki düşman payitahtın kapısına kadar gelmiştir. “Bakir Marmara” düşmanın “murdar” ayakları altında kirlenmiştir. Osman Gazi’nin “Yazıklar olsun sizin gibi canlı mezar taşlarına! Yazıklar olsun sizin gibi gayretsiz, hamiyetsiz ahfâda!” cümleleriyle sitem eden sesini duyar gibi olur. Ömer Fuad, 93 Harbi neticesinde 70.000 muhacire kapılarını açan eski payitaht Bursa’nın Balkan bozgunu sonrasında yeni muhacirlere de kucak açtığını ifade ederek yazısını sonlandırır. Bu yazıda bir gezi yazısından beklenen mekân tanıtımı yerini farklı dikkat ve düşüncelere bırakmıştır. Bunun nedeni bu gezinin Balkan yenilgisi esnasında gerçekleştirilmesidir. Yazarın bu yenilginin acısını Osmanlı Devleti’nin temelini atıldığı topraklarda daha derin hissettiği görülmektedir. Ömer Fuad devletin kurucusu Osman Gazi’nin türbesi karşısında, Osman Gazi’nin torunlarından biri olarak tüm torunlar, yani millet adına büyük mahcubiyet hisseder. Bu yazının en dikkat çekici tarafı Bursa’nın göç alan ve göçmenleri bağrına basan bir şehir olma vasfını ve bu göçlerin sebebini ortaya koymasındır.

3. Cumhuriyet'in Kuruluş Dönemi

İşgalcilere karşı millî bir mücadelenin verildiği 1919-1922 tarihleri arasında Bursa'yı anlatan bir seyahatname tespit edilmemiştir. Osmanlı döneminden itibaren Türk edebiyatında seyahatnameler incelendiğinde Bursa'ya yoğun bir ilginin olduğu açıktır. Zira Bursa, Osmanlı Devleti'nin kurulduğu yerdir, başkent olma özelliğini kaybettikten sonra da devletin manevi merkezi olarak önemini korumuştur. Osmanlı Devleti'nin başşehri İstanbul'un Anadolu'ya açılan kapısı olarak görüldüğü için Bursa II. Meşrutiyet itibarıyla farklı bir önem kazanmışken 8 Temmuz 1920 ile 11 Eylül 1922 tarihleri arasında Yunan işgali altında kalması Bursa'ya seyahatleri de engellemiştir. İşgal dönemi, Bursa'nın Türk tarihinde yeni bir değer daha kazanmasına yol açar. Şehrin birtakım unsurları anlatılarda yer almayı sürdürse de şehre bakış değişir. Zira şehrin Türkler için anlamı değişir. İşgalcilerin Bursa'da Türk milletinin tarihi ile birlikte manevi değerlerine saldırımları Türklerin tarihinde onulmaz bir yara açar. Sadece seyahatnamelerde değil, diğer türlerde de Bursa'nın bu dönemi acıyla hatırlanır. İşgalcilerin şehirde bıraktıkları hasarların gözlemlendiği bu metinlerde milliyetçi duygular belirgindir.¹¹

a. Hikmet Arif, *Bursa Seyahati*

1339 (1923) senesinde basılan *Bursa Seyahati* kitabının yazarı Hikmet Arif'tir. Anadolu'yu gezmenin millî bir vazife olduğunu dile getiren Hikmet Arif, Gazi Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarına bu yazı vesilesiyle şükranlarını sunar. İlk işgale uğrayan şehir olması nedeniyle İzmir'in ve kuruluş dönemi başkenti olması nedeniyle Bursa'nın düşman işgali altında kalması tüm ülkeyi yasa boğar, İstanbul'da buralar için güzel haberler beklenmektedir. Nitekim İzmir'in kurtuluşu İstanbul'da büyük bir coşkuyla karşılanır. İptidai mekteplerinde *İzmir Kızı* adlı oyun oynanır. Bursa 11 Eylül 1922'de Yunan işgalinden kurtulunca Türk Ocağı'na mensup iptidai muallimleri Anadolu'ya geçmek için müracaat eder. "Arifan" ordusu Anadolu'ya geçmek için heyecanla Sirkeci ve Eminönü'nde toplanır. Mustafa Kemal Paşa'nın da Bursa'da olduğu bilgisi öğretmenleri daha da heyecanlandırır, Bursa'da onu karşılamak ve ona teşekkürlerini sunmak istemektedirler. 27 Ekim 1922'de gidiş kararlaştırılır. 472 öğretmenden oluşan kafiye İstanbul'dan ayrılırken "Ey Gaziler" marşı çalar.

Önce kadın muallimler Gazi Paşa ile görüşür. Setbaşı'ndaki Şark Sinema-Tiyatrosu Salonu'nda yemekten sonra toplanılır. "İstiklal Marşı" ile açılan toplantıya Mustafa Kemal Paşa da katılır. Muallimler "Toplar Atılırken" marşını söyler. Hikmet Arif'in anlatımı, ortamın heyecanını yansıtacak şekilde coşkuludur. Muallimler, Mustafa Kemal Paşa'ya geleceğin kurucusu gözüyle bakar, Mustafa Kemal de muallimleri geleceğin kurucusu olarak görür. Toplantıda önce Mustafa Kemal konuşma yapar; ardından Mesih Bey, Yahya Kemal, Bursa Mebusu Muhittin Baha Bey, Ruşen Eşref, Hamdullah Suphi gibi isimler millî birlik ve beraberliğe vurgu yapan şiirler okur, konuşmalar yaparlar.

28 Ekim 1922 Cumartesi günü, iki buçuk yıldır Yunan işgali nedeniyle kapalı olan Bursa Türk Ocağı'nın Mustafa Kemal Paşa tarafından yeniden resmî açılışı yapılır. İstanbul öğretmenlerinden Samime Hanım konuşma yapar. Törenden sonra Bursa'daki Türk-İslam eserleri gezilir. Sonrasında vali ve belediye başkanı ziyaret edilir. Muallimler Bursa'da dört gün geçirirler. Bursa Sultanisi bahçesinde çay ziyafeti verilir. Piyano ve kanunla müzik çalınır. Muallimlerin Bursa'dan dönüşleri için de tören düzenlenir. Demirtaş istasyonunda bütün

¹¹ Millî Mücadele dönemi Bursa'sının edebiyata nasıl yansıdığını inceleyen yazılar için bk. Sınar, 2007, Sınar Uğurlu, 2019.

Bursalılar, Bursa mektepleri, Vali Hacı Adil Bey, Kemalettin Sami Paşa ve diğerleri tarafından uğurlanırlar.

Halil Özcan, Mustafa Kemal Paşa'nın kendisini ziyaret için gelen öğretmenlere yaptığı konuşmanın önemini şöyle açıklar:

Atatürk, Türk Millî Mücadelesi'nin gerekçesini ve yöntemini İzmir'in işgalinden yaklaşık bir ay sonra Amasya Tamimi ile açıklamıştır. İzmir'in işgalden kurtarılışından yaklaşık bir buçuk ay sonra da İstanbul'dan Bursa'ya zaferini tebrik için gelen öğretmenlere, 27 Ekim 1922'de, Kurtuluş (Aydınlanma) Savaşı'nın yöntem ve gerekçesini açıklamıştır.

Amasya Tamimi'nde yöntem olarak açıklanan "millet egemenliği" kavramı temelinde Misak-ı Millî kabul edilmiş ve Başkomutanın liderliğinde Türk vatani kurtarıldıktan sonra bu kavram Cumhuriyet'e dönüşmüştür.

İstanbul'dan gelen öğretmenlere Bursa'da yaptığı konuşmasında yöntem olarak belirttiği "ilim ve fen" temelinde Misak-ı Maarif belirlenmiş ve bu hedef doğrultusunda Tevhid-i Tedrisat kabul edilerek, Başöğretmenin liderliğinde Türk milletinin cehaletten kurtarılması hedeflenmiştir.

Amasya Tamimi'nin yön[te]mi olan millet egemenliği için Atatürk gerekirse canını vereceğini açıklamış, Bursa'da İstanbul öğretmenlerine yaptığı konuşmasındaki yöntem olan akıl temelinde ilim ve fenni de takipçilerine manevi miras olarak bırakmıştır (2018, s. 1605-1606).

Muallimlerin İstanbul'dan Bursa'ya geçişi, burada ülkenin kurucularından Mustafa Kemal Paşa ile görüşmeleri, her iki tarafın da diğer tarafı ülkenin geleceği olarak görmesi önemlidir. Buluşmanın Bursa'da olması anlamlıdır, zira Bursa diğer metinlerde de vurgulandığı gibi kuruluş döneminin ilk başkentidir, kuruluş dönemi padişahlarının kabirleri buradadır, dolayısıyla manevi merkezdir. İşgal duyulunca Meclis kürsüsüne siyah örtü örtülmüştür.

b. Halide Nusret, "Bursa Hatıraları"

Şair ve yazar Halide Nusret [Zorlutuna]'nın 1 Kanun-ı evvel 1339 (1 Aralık 1923)'da *Millî Mecmua*'da yayımlanan "Bursa Hatıraları: Yeşil Türbesi ve Camii" yazısı, İstanbul'dan Bursa'ya yapılan bir geziyi anlatır. Yazının sonuna "Eylül 1923" tarihi not düşülmüştür. Setbaşı'ndan başlayarak izlenimlerini aktarmayı tercih eden Halide Nusret, burayı her ne kadar otelleri, dükkânları ve gazinolarıyla İstanbul'a benzetse de önemli farklılıklara işaret eder. Kadınların örtünmesinin Bursa'da İstanbul'da olduğundan çok daha önem taşıdığını belirten Halide Nusret, İstanbul'da yüzünü örtmekten ne kadar çekiniyorsa burada açmaya korktuğunu belirtir. Halide Nusret'in ayrıntıya fazla girmeden gözlemlerini aktarma yoluna gittiği görülmektedir. Setbaşı Köprüsü'nün aşkına karşılık göremeyen gençlerin intihar ettikleri bir mekân olduğunu öğrenince bu köprüyü katil olarak niteler. Setbaşı Köprüsü'nü geçtikten sonra Türk Ocağı'nın bahçesine girer, burası içini açar. Burada da çok kalmadan Yeşil Türbe'ye geçer. Yolda karşılaştığı manzaranın eşsiz olduğunu anlatır, şehrin renklerinin ve gölgelerinin büyüleyiciliğinden söz eder. Nitekim hemen sonra Yeşil Türbe'yi zümrüt ve firuzenin müthiş uyumuyla anar. Bir Amerikalının Yeşil için "Türkiye'nin en güzel şeyi." demesinden gururla bahseder. Türbede Çelebi Sultan Mehmet'in halılarında namaz kılar, sonra Sultan Selim Cami-i Şerif'ini hatırlatan Yeşil Cami'ye geçer. Cami'yi de çok beğenen Halide Nusret, bir süre Bursa Ovası'nı seyrederek Yunanların Bursa'da yaptığı mezalimi düşünerek hüznülense de sonunda geçmişin tamamen karanlıkta kalmasını isteyen, vatanına kavuşmanın verdiği heyecanla

geleceğe ümitle bakan bir dörtlük yazar. Karşılığında da vatanın asıl sahiplerine nihayet kavuştuğunu bildiren bir dörtlüğü Necdet Hanım'dan cevap olarak alır.¹²

Şehrin değerlerini kendi izlenimleriyle birlikte aktaran yazıda anlatıcı millî değerlere yapılan saldırıların acısının geçmediğinin altını çizer.

c. Süleyman Nazif, “Bursa’da Bir Hafta”

Padişah aleyhindeki faaliyetleri dolayısıyla 1897 tarihinde Sultan II. Abdülhamid'in Bursa'da vilayet mektupçuluğuyla ikamete memur etmesi üzerine on iki sene Bursa'da yaşayan gazeteci-yazar Süleyman Nazif¹³, 1924 yılının haziran ayında da bir hafta Bursa'da kalmış ve bu seyahatin izlenimlerini okuyucu ile paylaşmıştır. *Resimli Gazete*'de 28 Haziran 1340 (1924) ile 9 Ağustos 1340 (1924) tarihleri arasında “Bursa’da Bir Hafta” başlığı altında yedi bölüm hâlinde tefrika edilen bu izlenimler seyahatin gerçekleştiği 1924 yılının Bursa'sını yansıttığı gibi hatırlama yoluyla yazarın ikamet ettiği 1897-1908 tarihleri arasındaki Bursa hakkında da bir fikir vermektedir. 1924 yılında Süleyman Nazif'i tekrar Bursa'ya sevk eden “o yemyeşil vatanın sakit ufuklarında uyuyan on iki senelik hayat ve hatıratı”yla “birkaç gün baş başa kalmak arzusu” ve “ihtiyacı”dır. 4 Ocak 1927 tarihinde vefat eden Süleyman Nazif, sanki bu seyahatten sonra uzun süre yaşamayacağını hissetmişçesine dünyayı “Bursa'yı bir kere daha görmeden, terk etmek” istemediği açıklamasıyla bu seyahate çıkmıştır. Bursa'yı zihni ve ruhu için huzur ve sükûnla dolduran bir sığınak, “müşfik bir ana kucağı” olarak gören Süleyman Nazif, Malta sürgününün ürünü olan 1921 tarihli meşhur “Daüssıla” şiirini Bursa'ya duyduğu hasretle kaleme aldığını ifade eder:

Malta adasında “Daüssıla” manzumesini yazarken hep Bursa'yı düşünmüş, Bursa'yı anmış ve Bursa'nın hasretiyle yanıp tutuşmuşum. Daha doğrusu Avrupa ile Amerika arasına tıklımış olan o küçük ve Türkler için daima meş'um kaya parçasının üstünde “Daüssıla” neşidesini bana Asya'nın en güzel cennetlerinden biri olan Bursa yazdırmıştı.

Zevâhirin beni ta'zib eden güzelliğine,
Taaccüb etme, melâlim durursa bîgâne...
Dumanlı dağların ağlar, gözümde tüttükçe,
Olur mehâsin-i gurbet de başka işkence
Bizim diyar-ı tahassürden etmemiş mi güzer?
Acab yine neden lâ-kayd eser nesim-i seher?

¹² Halide Nusret'in “Demin beni sonsuz bir ıstırap ile saran nefis manzaraya karşı yavaş sesle söyledim” diyerek kâğıda geçirdiği dizeler şöyledir:

“Narin minarelerin, ince beyaz yolların
Karanlık mazimizi unutsun müebbeden.
O kabuslu hicranlar yakamaz bizi yarın
Sen benimsin vatanım ve artık seninim ben!..”

Dörtlüğün peşinden, “*Birkaç gün sonra aziz Bursa, kıymetli çocuğu Necdet Hanım'ın kalemiyle bana cevap veriyordu*” ifadesiyle Necdet Hanım'ın dörtlüğünü aktarır:

“Önce her feryadından bir teselli duyardım,
Şimdi guş-ı canımda saadettir her nağmen.
Önce ruhumda her şeb hayalinde ben vardım,
Şimdi de ‘sen benimsin’ ve artık ‘seninim ben?..”

¹³ Süleyman Nazif'in Bursa'da bulunduğu 1897 tarihinde, İttihat ve Terakkî Cemiyeti ile bağlantısı dolayısıyla Türkçü Necip de mecburî ikamet cezası ile Bursa'ya gönderilmiştir. Ömer Faruk Huyugüzel tarafından yayımlanan hatırlarında İstanbul'dan altı saat süren bir yolculukla Mudanya'ya gelip, trenle Bursa'ya ulaştığı ve kaldığı süre içinde Bursa'da çalışmadığı için para sıkıntısı çektiği ve bu ruh hâli içinde sürgün hayatı sürdürdüğü Bursa'yı pek sevmediği, zina yapan kadınların baskına uğrayıp tartaklanmalarına çok şaşırıldığı, koza ticaretinin Ermenilerin elinde bulunmasını yadırgadığı, halkın genelinin geleceği düşünmeden nemelazımcılığı benimseyerek yaşamasından rahatsız olduğu, zengin sınıfın Jön Türk olarak etiketleyip kendisine mesafeli durduğu ancak Bursa esnafını çok nazik ve kibar bulduğu muhacir kahvesinde geceleri saz şairlerini dinlemekten zevk aldığı anlaşılmaktadır (Huyugüzel, 2003, s. 138-149).

Verirdi belki tesellâ bu ömr-i me'yûsa,
Çiçeklerinden uçan itra âşinâ olsa.”

beyitleri Bursa'nın dağlarına, rüzgârlarına, çiçeklerine ilan edilmiş bir aşk ve iştiyaktan başka bir şey değildir. Manzum yazılarım içinde en çok bu eserimi severim. İhtimal ki Bursa'yı her yerden ziyade sevdiğim için... (Resimli Gazete, 28 Haziran 1340, Numara 43, Sene 1, s. 2).

6 Haziran 1924 tarihinde Galata rıhtımından hareket eden Kocaeli vapuruyla Mudanya üzerinden Bursa'ya giden Süleyman Nazif, yıllar önce, 29 teşrin-i evvel 1897 tarihinde, ilk kez Edremit vapuruyla Mudanya'ya yaptığı seyahati karşılaştırır. Daha modern teknik donanıma sahip, daha temiz, mürettebatı eğitilmiş, muntazam bir vapur ile Bursa'ya ulaştığını ifade eder. 1897 yılında altı saat süren yolculuk 1924 yılında 4 saatte bitmiştir. Vapurdan iner inmez tesadüfen o esnada Mudanya'da bulunan Bursa valisi Kemal Bey ile tanışır ve Millî Mücadele'de Mudanya'yı İngilizlere karşı korurken şehit düşen sekiz Türk genci için iskele karşısına dikilen abideyi ziyaret eder.

1924 yılında Bursa'yı gezerken sık sık 29 Teşrin-i evvel 1897 tarihinden itibaren 144 ay süren mektupçuluk dönemini yad eden Süleyman Nazif, Bursa'yı fedakâr, mert, asil, vatanperver, tarih bilinci kuvvetli insanların yaşadığı bir yer olarak tanımıştır. İşgal yıllarında pek çok fecayie şahit olan Bursa'nın bu kara günlerden hiçbir eser kalmadan 1924 yılını idrak ettiğini gözlemleyen Süleyman Nazif beyaz bulutları başına basmış Uludağ'ın eteğinde baştan başa yemyeşil, ölümü insana unutturacak bir coşku ile hayata bağlı Bursa tasviri yapar. Yunan askerlerinin tahrip ettikleri köyler imar edilmiştir. Tarlalar ekilidir ve ürünün bereketli olması beklenmektedir. Daha önce Ermeni ve Rumların elinde olan ticarete yerli halk yönelmiştir. Süleyman Nazif, Bursa'nın “şimdi büsbütün Türk ve cevval” olduğunu ifade eder. Mudanya-Bursa arasındaki demiryolu civarında yolculardan gazete isteyen köylü çocuklar vardır. Büyük küçük herkesin aktüel meselelerle ilgilendiğini görür Süleyman Nazif. Ayrıca bazı köy, kasaba ve kazaların adının değiştiğini, Yorguli'nin Yörükali, Mihaliç'in Karacabey adını aldığını belirtir. Bursa ile Çekirge arasındaki bozuk yoldan şikâyet eder. Ancak yol boyunca çalışan ve taş döşeyen işçiler görür. Süleyman Nazif'in bir şikâyeti de kaplıcalara gereken ilginin gösterilmeyişinedir. “Dünyanın en nâfi miyah-ı haresinden olan bu hamamlara giren, buradaki tarz-ı istihmam ve hizmeti gören adam, kendini yirminci asr-ı medeniyette ve Marmara sahili karibinde değil, kurun-ı vustada ve Asya-yı vustada zanneder. Hamamlarda tebhîr ve tathîr alanı yok; takımların nezafeti meşkur. Banyoların derece-i hararetini tayin eden aletler, bazı hizmetçilerin hali gibi yorgun.” (Resimli Gazete, 2 Ağustos 1340, Sene 1, Numara 48, s. 2) sözleriyle kaplıcaların 1924 itibarıyla durumunu ortaya koyar. Kaplıcalardan çıkan suların borularından geçirilip senenin her mevsiminde büyük seralarda az masrafla her türlü yemiş ve çiçekler yetiştirmek üzere kullanılmasını teklif eder. Muradiye'de harap evler ve boş sokaklarla karşılaşır. Camsız, çerçevesiz hanelere muhacirlerin yerleştirildiğini şaşkınlıkla müşahede etse de 93 muhacirlerinin veya Balkan Harbi muhacirlerinin de Bursa'ya ilk yerleştirildikleri sırada böyle sıkıntılar çektiklerini ama zamanla iş güç sahibi olup “Bursa'nın en müreffeh ahalisi” arasına girdiklerini hatırlar. Ancak yirmi sekiz yıl önce sokak ve pencerelerinden musiki taşan Muradiye'nin perişan hâli Süleyman Nazif'i çok üzer. Ahmet Vefik Paşa'nın inşa, Reşit Mümtaz Paşa'nın ihya ettiği Gureba Hastanesi'nin faaliyetlerini arttırarak sürdürdüğünü görür. Osman Gazi ve Orhan Gazi türbelerine ara sıra ecnebi ziyaretçilerin geldiğini, yerli halkın ise onların devletin kurucuları olduklarını düşünmeden Vahdettin'in dirayetsizliğini altı yüz yıla yayarak tüm Osmanlı hükümdarları ile birleştirerek maziyi reddettiklerini ve bu iki türbeyi ziyaret etmediklerini, bu nedenle de türbelerin kapılarının kapalı olduğunu görmek Süleyman

Nazif için büyük bir darbe olur. Yirmi sekiz yıl öncesinde Bursalıların Osmanlı tarihine duydukları saygıyı, mazilerine bağlılıklarını hayıflanarak hatırlar:

Şehrin kalbi olan Hisar Osmancıkla iftihar eyler; Yeşil Türbe'yi ziyarete gelenleri oranın halkı, Çelebi Sultan Mehmet'in birer aziz misafiri imiş gibi, mahzuziyetle karşılar; Yıldırım mahallesinin -ekseriyetle Tatar muhacirlerinden müteşekkil bulunmak gibi bir cilve-i şuuna mazhar olan- seknesi mağlup padişahın kabadayılığını Timurleng'in galibiyeti fevkinde bir meziyet sayar; kendilerini Muradiyeliler Murad-ı saninin evladı, Çekirgeliler Hüdavendigar'ın türbedarı zannederlerdi (Resimli Gazete, 9 Ağustos 1340, Sene 1, Numara 49, s. 2).

ç. Ali Rıza, “İstanbulular Dün Bursa'yı Gezdiler”

Ali Rıza'nın 7 Haziran 1925'te *Son Saat*'te yayımladığı “İstanbulular Dün Bursa'yı Gezdiler” başlıklı yazısı, Şirket-i Hayriye idaresi tarafından düzenlenen Mudanya-Bursa seyahatini konu edinir. Bin kişinin ziyaret için başvurduğu, ancak dört yüz kişinin katılabildiği seyahate çoğunluğu Türkler olmakla birlikte yabancılar da katılmıştır. Yazar, üç saat süren yolculukla ilgili vapurun özellikleri, yolculuk esnasında çalan cazband, hız, büfe fiyatları gibi konularda ayrıntılı bilgi verilir. Vapurdan inenlerin bir kısmı iskelede bulunan iki yüz kadar arabayı tutmak için acele ederken bir kısmı trene koşturur. Yazar, şimendifer vagonlarını on sene evvel İstanbul'da beygirler tarafından çekilen tramvaylara benzetererek bu durumun serin havada, bilhassa kadınlar için yarattığı sıkıntıyı dile getirir.

Yazar, İstanbul'dan çocuklara dağıtmak üzere getirdikleri gazetelerden söz eder. Yalnızca çocukların değil, kadın ve erkeklerin de İstanbul'dan gelenlerden gazete istemeleri memleketin durumu hakkında bilgi almak için uğraşmaları yazar için kıymetlidir. Yazarın tarif ettiği manzarada çalışan köylü kadınlar ve erkekler vardır. Tren yoluna devam ettikçe Çekirge'nin beyaz boyalı, kırmızı kiremitli evlerini, “melûn Yunanlılar'ın kirli ayakları altında inlemiş olan zavallı ve bedbaht” Bursa'nın Yeşil Türbe'siyle Ulu Cami'yi görür.

Şehri gezmeye başlamadan önce meşhur Kebapçı İskender'e giderler, ancak yemek bulamazlar. Karınlarını İstanbul Lokantası'nda doyurduktan sonra Bursa Türk Ocağı'nı ve Yeşil Türbe'yi ziyaret ederler. Yeşil Türbe, Yunanların verdiği zarar dolayısıyla hâlâ restore edilmeyi beklemektedir. Yerel idareyi gezme gerekliliği düşünüldüğü için Sipahi Ocağı reisi tarafından vali ve “Yunanlılar tarafından, istifa ettiği için bir buçuk sene hapsedilen” belediye reisi Cemal Bey'e takdim edilirler. Belediyecilik faaliyetlerinden övgüyle söz edilir. Bursa'nın eksikliklerinden birisi günlük yerel gazetelerin olmayışıdır, Bursalıların İstanbul'dan gelen gazeteleri okuması bu eksikliği körüklemektedir. Spor teşkilatında ise bir sorun yoktur. Belediyenin Gazi Paşa için satın aldığı Millet Köşkü tamir edilmekte, tamirat bittiğinde Gazi Paşa'nın davet edilmesi planlanmaktadır. Yazar, turistler için düşündüğü tedbirler ve kolaylıklar nedeniyle Cemal Bey'e teşekkür ederek akşam Mudanya'dan altı saatlik bir vapur yolculuğuyla İstanbul'a döndüklerini bildirip yazısını bitirir.

d. Tefik Necati, “Bursa Tenezzühü Nasıl Geçti?”

Şirket-i Hayriye'nin Bursa'ya düzenlediği ikinci geziyi Tefik Necati 21 Haziran 1925'te *Son Saat*'te “Bursa Tenezzühü Nasıl Geçti?” başlıklı yazısında anlatır. Şirket-i Hayriye'nin gezi için ayırdığı 71 numaralı vapur daha zarif görünmesi adına beyaza boyanmıştır. Dört yüzden fazla yolcuyla Köprü'den kalkan vapur, dört saat on beş dakika süren yolculuktan sonra Mudanya'ya vardığında oranın halkı tarafından ilgiyle karşılaşır. İnsanlar trenle veya otomobille iskeleden şehre dağılırlar.¹⁴

¹⁴ Seyahatin süresi önemlidir. 1890'larda yaklaşık altı saat süren yolculuk gittikçe kısalmış. Adnan Adıvar 1952'de yayımladığı “Üç Bursa” yazısında yolculuğun iki buçuk saat sürdüğünü belirtir. Bütün yazarlar Bursa'ya İstanbul'dan vapurla gider, 1952'de Adıvar da vapurla yolculuk yapar ancak yazının sonunda iki saat bir çeyrek süren dönüş

Keşiş Dağı, Yeşil Bursa, Setbaşı, Bursa Türk Ocağı gibi görülen yerlerden ismen bahsedilir. Su için para ödemek istediklerinde karşılaştıkları “Burası İstanbul değil, su da para ile mi olur?” cevabı hoşlarına gider. Coğunluğu yabancılar olan turistler gruplara ayrılıp otomobil, araba ve kısmen yaya olarak şehri, camileri, kaplıcaları gezer. Yazar, Bursa’yı insanları ve sokaklarıyla İstanbul’un Fatih ilçesine benzeter. Bursa’nın şehircilik açısından ilerlediğini, sekiz yıl önce Bursa’ya gelen bir arkadaşının tanıklığıyla bildirir ve hangi hususlarda ilerleme kaydedildiğini not düşer. Sadece Bursa’daki arabacılar hakkında ücretlerin İstanbul’dakilere kıyasla yüksek olması sebebiyle olumsuz bir değerlendirmede bulunur. Turizme zarar verdiğini düşündüğü bu hususta belediyeye öneride bulunur.

İstanbul’un atlı tramvaylarındaki arabalarına benzeyen açık vagonlarla Mudanya’ya dönülür. Trenden seyredilen ve yer yer Erenköy-Haydarpaşa güzergâhını hatırlatan yeşil manzara bitmesin istenir. Hat boyunca “Gazete!” diye bağırın çocuklar anlatıcının dikkatini çeker. Vapurda gidişte olduğu gibi dönüşte de cazband vardır, Türk kadınları dans etmediğinden yabancıardan birkaç kişi dans eder. Herkesin fazlaca yorulduğu yolculuk vapurun gece yarısı Köprü’ye yanaşmasıyla son bulur.

4. Sonuç

Çalışmada incelenen bütün metinlerde göze çarpan bazı unsurlar şunlardır:

- Yazılarda odak coğrafya olsa da coğrafya zamana bağlı olarak şekillenir. Metnin anlamsal bütünlüğünün sağlanması için zaman unsuru önemlidir. Birincisi metnin başlangıcından bitişine kadar nasıl bir kompozisyonu olacağını belirler, ikincisi ve asıl önemlisi mekânın hangi tarihte nasıl bir görünüme sahip olduğunu bildirir. Nesrin Karaca, “*Osmanlı’nın şehir tasavvurunun ilk yansıması olan Bursa’nın medeniyet merkezi olma özelliğini nasıl kazandığını anlayabilmemiz için şehrin kuruluşundan bugünlere uzanan inşa, imar ve ihya süreci hakkında bilgileri bugüne taşıyan bir perspektife ihtiyaç*” (2019, s. 454) olduğunu belirtir. Seyahatnameler Bursa’nın geçmişten bugüne nasıl bir süreklilik takip ettiğini ya da hangi açılardan farklı noktalara evrildiğini gözler önüne serer. Metinlere kronoloji esas alınarak bakıldığında şehirde zamanla gerçekleşen değişiklikler fark edilir. Nitekim şehri farklı zamanlarda tekrar ziyaret eden yazarlar da yazılarında bu karşılaştırmayı yaparlar.

- İncelenen seyahatnamelerde hareket hâkimdir. Yolculukların başlangıç noktaları İstanbul’dur. Tek istisna anlatıcı-karakterin Edirne’den geldiği Halide Nusret’in metnidir, ancak onda da anlatıcı-karakter Bursa’ya geçmeden önce birkaç ay İstanbul’da kalır ve Bursa’ya İstanbul’dan geçer. Genellikle vapura binişle başlayan yolculuk -eğer göç gibi nedenlerle yerleşme söz konusu değilse- başlangıç noktasına dönüşle sonuçlanır. Bu arada anlatıcı sürekli gezdiği için hareket hâlimdedir. Bu da metinlerin benzer bir kompozisyona dayanmalarına yol açar.

- 1889’dan itibaren Bursa’ya ulaşımın hangi aşamalardan geçtiği seyahatnamelerden takip edilebilmektedir. Bursa’ya gidiş ve Bursa’dan dönüş bütün seyahatnamelerde İstanbul’dan Mudanya’ya vapur yolculuğuyla yapılmaktadır.¹⁵ Mudanya’dan sonra şehrin merkezine varılan saate ve kişinin ekonomik gücüne göre arabayla ya da trenle gidilmektedir. Sadece Fatma

yolculuğunun tayyareye yetişebilseydi bir çeyrek olacağına dikkati çeker. Adivar, gitmek için eskiden mürur tezkeresi (dahili pasaport) almak gereken Bursa’ya gidiş süresinin epey kısalması dolayısıyla bu yolculuğa artık “seyahat” demenin doğru olmadığını söyler. (1952)

¹⁵ İstanbul’da yaşayan İbnü’l-Cemal Ahmed Tefik, 1316 [1898] senesinde yayımlanan *Velosiped ile Bir Cevlân / Hüdavendigar Vilayeti Dâhilinde* adlı gezi kitabında arkadaşıyla birlikte Bursa’ya bisikletle yaptığı geziyi anlatır. Kitap, Cahit Kayra tarafından hazırlanarak *Velosipet ile Bir Cevlan: 1900’e Doğru İstanbul’dan Bursa’ya Bisikletle Bir Gezi* başlığıyla 2006 yılında İş Bankası Kültür Yayınları’ndan, Nezaket Özdemir tarafından da *Yüz Yıl Önce Bisikletle Bursa* başlığıyla hazırlanarak 2007 yılında Sentez Yayınları’ndan yayımlanmıştır.

Fahrünnisa Hanım, dönüş yolculuğunu farklı şekilde gerçekleştirir. Fahrünnisa Hanım, Bursa'dan İnegöl'e gittiği için Eskişehir'e geçip oradan tren yolculuğu ile İstanbul'a dönmeyi tercih eder. Adnan Adıvar 1952'deki yazısında uçakla gidişin de mümkün olduğunu söyleyerek yolculuğun süresini kısalttığına işaret eder. Yazarlar, ulaşım koşullarını ve araçları önemsemekte, yolculuk hakkında ayrıntılı bilgi vermektedir.

- Yeşil Türbe başta olmak üzere türbeler, camiler, hamamlar, kaplıcalar, ova ve Uludağ gezi yazılarında öne çıkar. Şehrin Osmanlı tarihindeki yeri, şehirle birlikte anılan önemli kişiler, şehrin yerlileri ve şehre gelen göçmenler hakkında gözlemler ve değerlendirmeler, ulaşım ve belediye işleri de Bursa'yı anlatan seyahatnamelerdeki ortak vurgulardır.

- Bursa'nın o tarihlerde şehri kuşatan yeşili, iyileştirici bir güzellik olarak hemen her metinde övgüye değer bulunmaktadır.

- Yeşil Türbe başta olmak üzere Bursa'nın mimarî ve ruhanî dokusu 1880'lerde ve 1890'larda estetik açıdan büyüleyen, II. Meşrutiyet'te Türklüğü yücelten eserler olarak anılırken Millî Mücadele döneminde yabancıların hakaretlerine maruz kalması nedeniyle dostu-düşmanı hatırlatan, Türklüğün sembolik değerleri olarak yad edilir.

- Seyahatnameler genellikle şehrin belli mekânlarını öne çıkarır. Bunların başında türbeler gelir. Türbeler şehre gelindiğinde genelde ilk ziyaret edilen yerlerdir ve metinde en çok yer onlara ayrılır. Türbeler anlatılırken aynı zamanda şehrin tarihinde mühim rol oynayan devlet adamları, sanatçılar ve evliyalar hakkında bilgi verilmiş olur. Bu kısımlar, seyahatnamelerin önemli bir özelliği olan gözleme değil ansiklopedik bilgilere dayanmaktadır. Zira vatan sevgisi aşlamak ve öğreticilik bu kısımlarda temel amaçtır. Bunun dışında kaplıcalar, mesireler gibi yerlerin anlatımında daha çok turistik amaçlar / tanıtımlar ya da kalkınma ile ilgili düşünceler ve öneriler ağırlıklı olarak öne çıkar.

- İncelenen seyahatnameler arasında kadın yazarlar tarafından yazılanların sayısı erkek yazarlarınkine oranla az gibi görünse de kadın seyyahların sayısının da devrin okur yazar kadın sayısı düşünüldüğünde azımsanmayacak bir yekûn tuttuğunu belirtmek gerekir. Kadın ve erkek yazarların metinlerini nitelik açısından birbirinden ayırmak mümkün değildir. Kadın yazarların metinlerinin diğerlerinden ayrılan iki özelliği vardır. Birincisi yazılış dönemlerinde kadınların yaşadıkları sıkıntılara işaret etmeleri, kadınların kamusal alana çıkışları ve çalışma hayatına katılmaları konularında desteklemeleridir. İkincisi erkeklerin yazdıkları metinlerle kıyaslandığında doğa betimlemelerine daha fazla ağırlık verilmesi ve daha coşkulu bir anlatımın benimsenmesidir.

- Türk edebiyatında 1889'dan II. Meşrutiyet'in ilanına kadar yazılan seyahatnameler incelendiğinde gezilerin turistik ve tanıtım amaçlı yapıldığı göze çarpar. Birkaç gün süren geziler daha çok günlük formunda yazılır. Yazarlar seyahatlerini İstanbul'dan başlatıp dönüş kadar bir çeşit gezi rehberi gibi kurarlar. Okurlar hem seyahat için özendirilir hem de bahsedilen coğrafyaya gelseler de gelmeseler de bölge hakkında bilgi edinsinler istenir. Bu nedenle yazılarda bölgenin tarihi, coğrafyası, mimarisi, insanları hakkında ayrıntılı bilgi verilir. Bursa, Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk başkenti olarak görüldüğünden şehrin tarihi -daha genel çerçevede Osmanlı tarihiyle birlikte düşünülerek- önemli isimlerle ilgili ansiklopedik bilgilerle desteklenerek aktarılır. Şehre ait gözlemlerle şehri somutlaştırmaktan ziyade vatan sevgisinin aşılana çalışıldığı bu kısımlarda tarih bilgisi, kişinin içinde yaşadığı toplumun bir parçası olarak kabul edilmesiyle alakalı olup bir sonraki dönemde belirginleşecek olan milliyetçi çizginin nüvelerinin bu dönemde oluştuğunu gösterir. Bunun dışında göze çarpan unsurlardan biri belediyecilikle ilgili değerlendirmelerdir. Bilhassa Ahmet Vefik Paşa şehir için gerçekleştirdiği icraatlarla övülür, ondan sonra gelen yöneticiler ise şehrin gerilemesine yol

açtığı için eleştirilir. Bu övgülerde ya da eleştirilerde çıkış noktası medeniyet ve estetikdir, yazarlar etraflarına bakarken estetiği ön planda tutarlar.

- II. Meşrutiyet döneminde yazılan eserlerde şehri tanıtım amacı büyük ölçüde kaybolur. Yabancı karşıtlığının açıkça gözlemlendiği bu dönem metinlerinde buna paralel olarak Türklük vurgusu öne çıkar. Yine de yabancıların medeni açıdan Türklere ulaşılması gereken bir hedefi işaret eder. Her açıdan kalkınma çok temel bir mevzu hâlini alır. Seyahatname bu dönemde güncel, sosyal ve siyasi mevzuları gündeme getirmenin bir aracı olur. İmar edilmesi gereken yer olarak Anadolu vurgusu metinlerde belirgindir, Anadolu'ya açılan kapı olarak görülen ve Anadolu'yu temsil ettiği kabul edilen Bursa bu bağlamda ayrı bir anlam kazanır. Bu dönem metinlerinde millî bilinç uyandırılmaya çalışılır, bunun eksikliği konusunda ise öz eleştiri yapılır.

- Millî mücadelenin verildiği tarihlerde, bilhassa şehrin işgal altında kaldığı 1920-1922 yılları arasında Bursa'ya gitmek neredeyse imkânsız bir hâl alır. Bu nedenle şiir gibi diğer türlerde Bursa anlatılmaya devam edilse de gezi yazısı türünde belirgin, anlamı olan bir yokluk göze çarpar. Nitekim bu dönem geçtikten sonra geziler yeniden düzenlenmeye başlanacak, şehrin bu dönemine ait bilgiler toplumsal hafızaya kazanmış acı hatıralar olarak dile getirilecektir. Şehre bakış bu nedenle önceki dönemlere kıyasla yine değişir. Bunun en çarpıcı örneği ise Yeşil Türbe ile ilgili verilen bilgilerde ortaya çıkar. Yunanların Yeşil Türbe'de sergiledikleri çirkin davranışlar ve Türklüğe yaptıkları hakaretler Cumhuriyet dönemindeki anlatılarda dile getirilir.

- Cumhuriyet'in kuruluş dönemine gelindiğinde, Millî Mücadele sırasında yaşanan acılar henüz çok taze olduğundan Bursa'ya bakış şehre kazınan izlerin seyahatnamelere de taşınmasına yol açar. Bununla birlikte asıl değişiklik Cumhuriyet'in değerlerinin metinlere yansımalarıdır. Belediyecilikle ilgili değerlendirmeler metinlerde kendisini yine gösterir, imar edilmesi gereken bir yer olarak şehirde neler yapılmalı sorusuna cevap aranır. Hikmet Arif'in yazısı ise yeni kurulmuş Cumhuriyet'in geleceğine odaklanır. Böylece genç Cumhuriyet'in benimsemeye başladığı değerler yazarların dünyaya bakışını belirlediği gibi şehri değerlendirişlerini de belirler.

- Kişisel tarihle toplumsal tarihi birleştiren gezi yazıları toplumsal hafızayı canlı tutmaları nedeniyle kıymetlidir. İncelenen gezi yazılarında göze çarpan unsurlardan biri Bursa'nın genellikle tarih ya da coğrafya açısından karşılaştırmaya tabi tutulmasıdır. Bursa ya kendi tarihi içinde farklı dönemlerle ya da aynı zaman diliminde başka şehirlerle -bu şehir çoğunlukla İstanbul'dur- kıyaslanarak ele alınır. Yazarlar gözlemledikleri değişimleri olumlu veya olumsuz nitelikler şeklinde okura sunar. Gezi yazarlarının da dikkate sunduğu gibi şehirdeki değişim önemlidir. Bu açıdan, Evliya Çelebi'nin "ruhaniyetli şehir" dediği Bursa'nın ruhunu kaybetmemesi ve toplumsal hafızayı canlı tutabilmek için günümüz yöneticilerinin benimsemeleri gereken anlayış, Bursa'ya yeni bir çehre kazandırmak yerine "kadim şehir" anlayışına uygun olarak Bursa'nın tarihî ve coğrafi dokusundan gelen ruhunu koruması olmalıdır. Bu noktada söz konusu gezi yazıları Bursa'nın tanzimi, inşası ve imarı konusunda yöneticilere yol gösterici olacaktır. Bunun yanı sıra bu gezi yazıları başta şehir tarihçileri olmak üzere Bursa üzerinde çalışan araştırmacılar için dikkate değer malzeme içermektedir. Bursa'yı mazisiyle tanımak isteyen her okur için de bu gezi yazıları dikkate değerdir. Dolayısıyla eski harfli süreli yayınlarda ya da kitaplarda kalan ve Bursa için kültürel bir envanter anlamı taşıyan gezi yazıları Latin temeline dayalı Türk alfabesine aktarılarak bugünün okuyucusunun bu metinlere kolayca ulaşması sağlanmalıdır.

Kaynaklar

- Adıvar, A. A. (1952, 17 Ekim). Üç Bursa. *Cumhuriyet*.
- Ali Rıza (1925, 7 Haziran). İstanbullular dün Bursa'yı gezdiler. *Son Saat*, 1(80), 2.
- Asiltürk, B. (2000). Türk edebiyatında gezi kitapları bibliyografyası. *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 2, 209-240.
- Asiltürk, B. (2009). Edebiyatın kaynağı olarak seyahatnameler. *Turkish Studies*, 4(1-I Kış), 911-995.
- Bereketzade İsmail Hakkı (1327, 27 Temmuz / 1911, 9 Ağustos). Bursa hatırası. *Sırat-ı Müstakîm*, 153(6), 354-355.
- Dinç Kurt, Y. (2008). *Cumhuriyet dönemi Türk edebiyatında gezi türünün gelişimi (1920-1980)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Dinç Kurt, Y. (2018). *Cumhuriyet dönemi Türk edebiyatında yurt içi gezi kitapları (1920-1980)*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Doğan, İ. (2016). Kadınların seyahat kültürü ve Fatma Fahrünnisa Hanım'ın Bursa seyahati. İsmail Doğan (yay. haz.), *Fatma Fahrünnisa Hanım Hüdavendigâr vilâyetinde kısmen bir cevelân: Bir İstanbul hanımefendisinin Bursa seyahati* içinde (s. 1-36). Ankara: Pegem Akademi.
- Fatma Fahrünnisa Hanım (2016). *Hüdavendigâr vilâyetinde kısmen bir cevelân: Bir İstanbul hanımefendisinin Bursa seyahati*. (yay. haz. İsmail Doğan), Ankara: Pegem Akademi.
- Gökay, O. Ş. (1973, 1 Mart). Türkçede gezi kitapları. *Türk Dili (Gezi Özel Sayısı)*, 258, 457-467.
- Güntekin R. N. (1965). Bizde ilk resimli röportaj. *Anadolu notları* içinde (s. 97-102). İstanbul: İnkilâp ve Aka Kitabevleri.
- Halide Nusret [Zorlutuna] (1339, 1 Kanunuevvel / 1923, 1 Aralık). Bursa hatıraları: Yeşil Türbesi ve Camii. *Millî Mecmua*, 3(1), 42-43.
- Hayat Rıza (1328, 26 Temmuz / 1912, 8 Ağustos). Hanım Yazıları: Nilüfer Kenarında. *Rûbab*, 29, 335.
- Hikmet Arif (1339 / 1923). *Bursa seyahati*. İstanbul: Ahmet İhsan ve Şürekası.
- Huyugüzel, Ö. F. (2003). *Necip Türkçü'nün hatıraları ve dil yazıları*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- İbnü'l-Celal Sezai (1308 / 1892-1893). *Bursa'ya seyahat*. Kostantiniyye: Âlem Matbaası-Ahmet İhsan ve Şürekası.
- İbnü'l-Cemal Ahmed Tevfik (1316 / 1898). *Velosiped ile bir cevelân / Hüdavendigâr vilayeti dâhilinde*. Dersaadet: Yuvanaki Panayotidis Matbaası.
- Konyalı Ayn. Âtîf (1326, 23 Ağustos / 1910, 5 Eylül). Seyahat: Bursa'ya kadar. *Beyânü'l-Hak*, 76(2), 1476-1478.
- M.C. (1896, 23 Nisan). Bursa'dan Musavver Mektup – Lettre de Brousse. *Servet-i Fünûn*, 267(2), 100-101.

- Mehmed Ziya (2008). *Bursa'dan Konya'ya seyahat*. (haz. Mehmet Fatih Birgül ve Levent Ali Çanaklı), Bursa İl Özel İdaresi, Yeşil Şehir Kitaplığı 5, Ankara. [Mehmed Ziya (1328 / 1912-1913) *Bursa'dan Konya'ya Seyahat*, İstanbul: Tan Matbaası.]
- Mehmet Şemsettin [Günaltay] (1329, 6 Haziran / 1913, 19 Haziran). Bursa yolunda (*Anadolu Mektupları* köşesi). *Sebülürreşâd*, 249(15), 247-248.
- Ömer Fuad (1329, 25 Temmuz / 1913, 7 Ağustos). Bursa-Karacabey (*Anadolu Mektupları* köşesi). *Sebülürreşâd*, 256(15), 362-363.
- Ömer Fuad (1329, 13 Haziran / 1913, 26 Haziran). Anadolu seyyar muhabir-i mahsusamızdan: Dâr'ül-Hilâfe'den Bursa'ya. *Sebülürreşâd*, 250(15), 366.
- Özcan, H. (2018). İstanbul öğretmenlerinin Bursa seyahati ve Mustafa Kemal Paşa'nın başöğretmenliğe geçiş konuşması. *DTCF Dergisi*, 58(2), 1585-1608.
- Sınar, A. (2001). Tanzimat'tan Cumhuriyet'e edebiyatımızda Bursa. *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 4, 184-203.
- Sınar, A. (2007). Bir şehrin edebiyata yansıyan acı hikâyesi: Milli Mücadelede Bursa, *U. Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(13), 337-361.
- Sınar Uğurlu, A. (2015). Türk romanında Bursa. Cafer Çiftçi ve Hasan Basri Öcalan (ed.), *Uludağ Üniversitesi 40. Yıl Kitabı* içinde (s. 231-247). Bursa: Uludağ Üniversitesi.
- Sınar Uğurlu, A. (2019). Edebiyatın penceresinden Yunan işgali altındaki Bursa. *Türk Yurdu*, 381(39), 44-56.
- Sınar Uğurlu, A. (2021). Yeni Türk edebiyatına yansıyan Bursa. Metin Eriş (ed.), *81 ilde kültür ve şehir: Bursa* içinde (s. 323-342), Bursa: Bursa Valiliği.
- Siretî (1326, 10 Haziran / 1910, 23 Ağustos). Bursa seyahati. *Sırat-ı Müstakim* 94(4), 278-281.
- Soydaş, H. (2016). Gautier'in İstanbul ve Haşim'in Frankfurt Seyahatnamesi adlı eserleri üzerine bir edebî tür incelemesi: Gezi yazısı. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi*, 5(2), 705-719.
- Süleyman Nazif (1340 / 1924, 28 Haziran-1340 / 1924, 9 Ağustos). Bursa'da bir hafta, 7 yazı dizisi. *Resimli Gazete*, 43-49(1).
- Süyüm Bike [Müfide Ferit Tek] (1913, 16 Ekim). Edirne'den Bursa'ya 1. *Türk Yurdu*, 2(3), 889-894.
- Süyüm Bike [Müfide Ferit Tek] (1913, 28 Kasım). Edirne'den Bursa'ya 2. *Türk Yurdu*, 5(3), 981-988.
- Tevfik Necati (1925, 21 Haziran). Bursa tenezzühü nasıl geçti? *Son Saat*, 94(1), 2.
- Yaran, R. (1992). Bid'at. *İslâm Ansiklopedisi (Cilt: 6)* içinde (s. 129-131), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- y.y. (1319 / 1903). *Musavver rehber-i seyyahin, Bursa ve civarı, Dersaadet'ten Bursa'ya*. İstanbul: Matbaa-i Ahmet İhsan ve Şürekası.
- y.y. (t.y.). Nazif Paşa (Mehmet). *BGC (Bursa Gazeteciler Cemiyeti)*, <http://bgc.org.tr/ansiklopedi/nazif-pasa-mehmet-.html>

Extended Abstract

Travel writing is a space-oriented genre. The writer introduces a region s/he visits to the readers in line with her/his observations from various aspects such as geography, history, architecture, traditions and transportation possibilities. Travel writing, which intersects with other literary genres such as memoirs and diaries, can be evaluated as a historical and sociological document, with the idea that the observer conveys the external reality as it is and witnesses a certain period of the city.

Bursa draws attention in travel writings in Turkish literature. Sometimes official duty, sometimes exile, and sometimes the necessity of immigration as a result of war conditions brought people to Bursa. The proximity of the city to Istanbul, which was the capital of the empire for many years, has also increased the interest in Bursa in touristic trips. Bursa, the first capital of the Ottoman Empire, fascinates its visitors with its geographical beauties and architecture as well as its historical value.

In this study, the changing and unchanging points in Bursa between the period of Abdülhamit and the establishment of the Republic of Turkey and its first two years are shown by the witnesses of the travelers, under the headings of the pre-1908 period, the second constitutional period and the foundation period of the Republic. The texts are analyzed based on the document analysis, which is one of the qualitative research methods.

Regardless of the chronology, some commonalities stand out in the eighteen texts written between 1889 and 1925 examined in the study. Tombs - especially Yeşil Türbe-, mosques, baths, thermal springs, plain and Uludağ come to the fore. Although the focus is geography in the writings, geography is shaped by time. When the texts are viewed based on chronology, the changes taken place in the city over time are noticed. As a matter of fact, writers who revisit the city at different times also make this comparison.

Based on "movement" is one of the striking elements in the travel books examined. From 1889, the stages of transportation to Bursa can be followed from the travel books. The starting points of the journeys are Istanbul. The only exception is the text written by Halide Nusret, where the narrator comes from Edirne, but in that too the narrator stays in Istanbul for a few months before moving on to Bursa. The journey, which usually starts with boarding the ferry - if there is no settlement due to reasons such as migration - ends with a return to the starting point. Meanwhile, the narrator is on the move as he is constantly traveling. This causes the texts to be based on a similar composition.

The outlook of writers on the city is determined by their life experiences, the reasons for their visit, as well as the conditions of their time. While touristic purposes stood out in the writings until the Second Constitutional Monarchy, after then the city was processed as a place to be reconstructed. There is also an attitude towards the Greeks because they wanted to take Crete in 1908. The migration caused by the wars in the last period of the Ottoman Empire was also one of the reasons for the travel writings after 1910s.

A threshold that determines the point of view in texts is especially important. Bursa remains under Greek occupation between 1920-1922. Although some elements of the city continue to take place in the narratives, the view of the city changes. Because the meaning of the city for the Turks changes. The invaders' attack on the history and the moral values of the Turkish people in Bursa inflicts an incurable wound in the history of the Turks. Nationalist feelings are evident in these texts, in which the damage done by the invaders in the city is observed.

With the proclamation of the Republic, the city gains different meanings for writers in line with the ideology of the new state. Bursa is a kind of study place for people who face into Anatolia as a result of nationalism they adopt. Apart from issues such as approach to people and municipality, various determinations and suggestions based on the values of the Republic are important agenda topics of travel writings.

Travel writings combining personal and social history are valuable because they keep social memory alive. One of the striking elements in the examined travel writings is that Bursa is often compared in terms of history or geography. It is compared either with different periods in its own history or with other cities in the same time period – which is mostly Istanbul. The authors describe the changes they observed in terms of positive or negative qualities. As the travel writers point out, the change in the city is important. Therefore, the understanding that today's administrators should adopt should be aimed at preserving the spirit of Bursa, which comes from its historical and geographical texture, in accordance with the understanding of "ancient city", instead of giving Bursa a new face. At this point, the travel writings in question will guide the managers about the arrangement, construction, and reconstruction of Bursa, which Evliya Çelebi called "the city with a spirit."